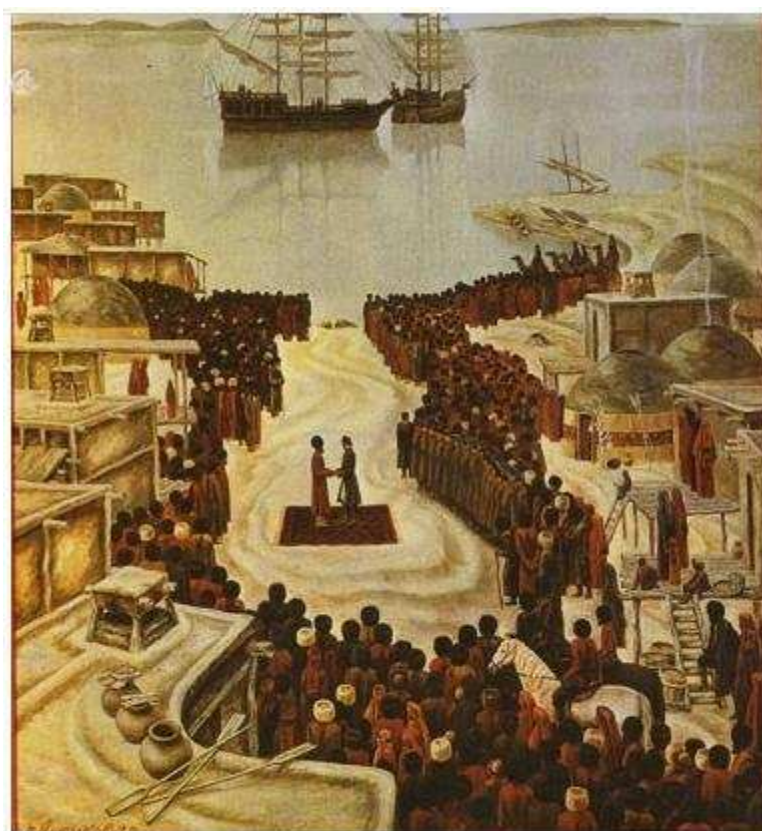

TÜRKMENISTAN SSR YLYMLAR AKADEMIÝASY
ŞAJA BATYROW ADYNDAKY TARYH INSTITUTY

M. ANNANEPESOW

BENDILIKDE ÝAZYLAN GOŞGULAR

(BIR GOLÝAZMANYŇ HASRATLY TARYHY)

«YLYM» NEŞIRÝATY

AŞGABAT — 1977

RUS HATYNDAN LATYNÇA GEÇIREN WE SURATLAR BILEN BEZÄN:

ARNE GOLI

SWEDEN 2014

Redaktor:

filologiya ylymlarynyň kandidaty

Baýram.M. Ahundow (Muderresi- solda)

we

Eseriň awtory, taryhçy alym

Myrat Annanepesow.(Sagda)

8T1

A66

A66 Bendilikde ýazylan sygyrlar, red. B. Ahundow

A., «Ylym», 1977.

64. c. (TSSR YA-nyň Ş. Batyrow ad. Taryh instituty)

XIX asyryň birinji ýarymynda **Kyýat han** we onuň ogullary Türkmen halkynyň erkinligi ugrunda köp tagallalary etdiler. Kitapçada Kyýat hanyň uzak ömrüniň paýawlan ýyllary hakynda, onuň uly ogly **Ýagşymämmediň** patyşa häkimleri tarapyndan tussag edilip, Bakuwda, Tbiliside türmede ýatan ýyllary ýazaN goşgulary, Woronež türmesinde ýogalyşy, Kyýat hanyň agtyklarynyň Peterburga äkidilişi barada gürrüň berilýär. Kitapça Ýagşymämmediň goşgularyndan bölekler hem ýerleşdirildi.

Kitapça ylmy jemgyýetçilige we giň okyjylar köpçüligine niýetlenilendir.

8T1

A

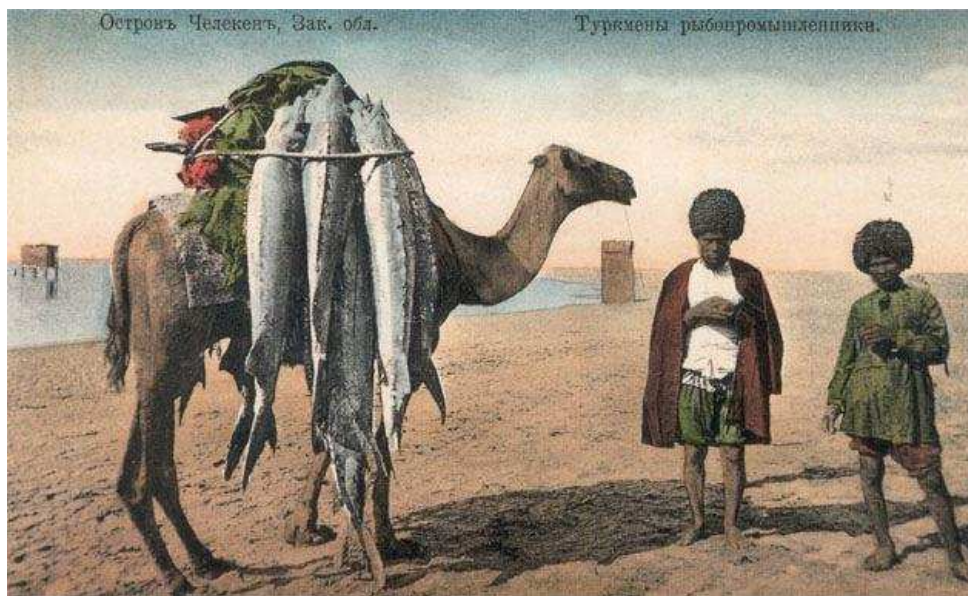
10601 — 154 77 — 77

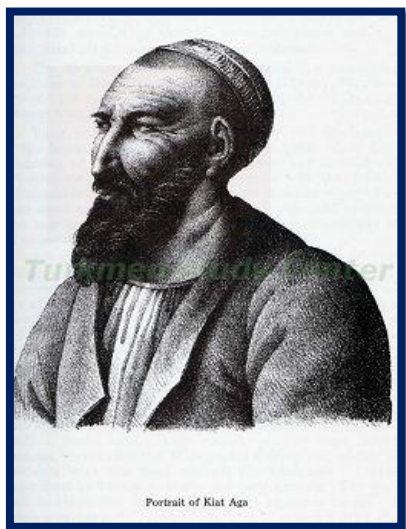
M561 (30) — 77

© Izdatelstwo «Ylym», 1977 g.

MAZMUNY:

- KYÝAT HAN WE ÝAGŞYMÄMMET BARADA TARYHY MAGLUMATLAR .. 4
- ÝAGŞYMÄMMEDIŇ GOŞGULARY BARADA KÄBIR BELLIKLER23
- ÝAGŞYMÄMMEDIŇ GOŞGULARYNDAN BÖLEKLER33

(1754 Kümüşdepe—1843 Tbilisi)

KYÝAT HAN WE ÝAGŞYMÄMMET BARADA TARYHY MAGLUMATLAR

Kyýat hanyň ömri — hakyky roman.

G. S. Karelin

Syýahatçy alym G. S. Kareliniň 1836-njy ýylda ýazan bu sözleriniň epigraf hökmünde goýulmagy ýöne ýerden däl. Kyýat hanyň, onuň ogullary Ýagşymämmetdir Kadyrmämmediň atlary, olaryň Türkmen-rus aragatnaşyklaryny ösdürmekde bitiren hyzmatlary we alyp baran göreşi hakykatdan hem taryhy romana öwrüldi. Kyýat hanyň ömrüne we hyzmatlaryna bagyşlap W. Rybin «Ylalaşyk deňzi», «Hökümdarlar we çarwalar» romanlaryny ýazdy.

Kyýat hanyň Türkmenleri Orsýetiň raýatyna geçirmek ugrundaky tagallalary barada okyjylar prof. A. Garryýewiň, A. A. Roslýakowyň, H. Agaýewiň we şu kitapçanyň awtorynyň çap edilen işlerinde köp maglumatlar tapyp bilerler¹. Bulardan başga-da, 1963-nji ýylda Moskwanyň Leningradyň, Tbilisiniň, Orenburgyň, Astrahanyň, Stawropolyň dürli

¹ A. Garryýew. Türkmenleriň Eýran şalarynyň agressiýasyna garşy göreşi. «Sowet edebiýaty», 1949, № 2, 3, 10, 11; A. Каррыев, А. А. Росляков. Краткий очерк истории Туркменистана (1868 — 1917). Ашхабад, 1957; X. Агаев. Взаимоотношения при- каспийских туркмен с Россией в XIX в. Ашхабад, 1965; М. Аннанепесов, А. Каррыев. Кият-хан в конкурентной борьбе астраханских купцов. «Ученые записки» ТГУ, вып. 69, Ашхабад, 1971

merkezi we ýerli arhiwlerinden toplanan dokumentleriň ýörite ýygynyň çap edilipdi². Bu ýygynyňda Kyýat hanyň, Ýagşymämmediň, Kadyrmämmediň ençeme hatlary, arzalary, şikaýatlary ýerleşdirildi. Bu arhiw materiallary hem Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň Russiýa bilen nähili aragatnaşyk saklandygy, kimler bilen iş salyşandygy, haýsy döwürde nähili bähbitlerden ugur alandygy barada giňişleýin maglumatlary berýär.

Bu kitapçany ýazmaga, hususan-da, Ýagşymämmediň bendilikde döreden diwanynyň tapylmagy itergi boldy. Şeýle diwanyň bolmalydygyny öňräkden bäri bilýärdik. Soňky 15 — 20 ýylyň içinde ony Moskwanyň, Leningradyň, Tbilisiniň, Kazanyň hem-de Woronežiň arhiwlerinden agtaryp tapmadyk. «Gökäki dilegim ýerde gowuşdy» diýen ýaly, bu diwan gel-gel Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň golýazmalar fondundan çykdy³.

Türkmenleriň Orsýet bilen söwda, syýasy-ykdysady aragatnaşyklary gadymdan bäri Maňgyslakda ýaşayan ilatyň üsti bilen amala aşyrylýardy. Hywadan, Buharadan gelýän kerwenler şol ýerde ýüküni ýazdyryp, Astrahandan gelýän gämilere daşýardylar. Türkmenler kerwen ýollaryny gorap, gelen täjirlerden gümrük puly ýygnaýardylar.

Emma XIX (19-njy) asyryň başlarynda Gürjüstany hem-de Azerbaýjany özüne birikdirenden soň Russiýa, Hazar deňziniň günbatar kenarlarynda mäkäm ornaşyp, Türkmenler bilen syýasy-ykdysady aragatnaşyklary ösdürmekde Kawkazyň üsti bilen täze ýol açýar. Bu täze ýol bolsa Maňgyslakdan sowa düşüp, esasan, Günorta-Günbatar Türkmenistanyň ilatyny (ýomutlar bilen gökleňleri) kapitalistik taýdan ösüş ýoluna düşen Russiýanyň söwda ykdysady we syýasy bähbitleriniň orbitasyna/halkasyna ymykly çekdi.

Birinji rus-eýran urşy döwründe Etrek-Gürgen Türkmenleriniň **Fataly** şanyň zulmuna garşy 1813-nji ýylda eden gozgalaňy şowsuz gutardy. Patyşa Russiýasy Türkmenleriň maksadyny bilmek üçin harby kreýserler/gämi iberdi, olara Eýran bilen uruşda olja düşen inlis toplaryny bereris, ok-däri bilen üpjün ederis, şol toplary atmany öwreder ýaly ofiserleri ibereris diýip wada berdi. **Emma Eýran bilen “Gülüstan” şertnamasyna gol çekilenden soň, patyşa hökümeti Türkmenlerden ýüz öwürdi.** Kawkaza wekil bolup giden Türkmen serdarlary nägile bolup yzlaryna gaýtdylar. Sebäbi olary harby kömege derek diňe sypaýyçylykly boş sözler bilen yzyna gaýtardylar. Şundan soň ep-esli wagtlap rus-Türkmen aragatnaşyklary kesilýär.

Orsýetiň Kawkazdaky häkimi, 1812-nji ýylyň Watançylyk urşunş gahrymany general **A. P. Ýermolowyň** tagallasy bilen 1819-njy ýylda bu gatnaşyklar ýene-de dikeldilýär. Ol kansler **K. W.**

² Русско-туркменские отношения в XVIII—XIX вв. (до при- соединения Туркмении к России). Сб. арх. док-ов. Ответ. составители Х. А г а е в, М. Аннанепесов. Ашхабад, 1963.

³ Gürüňden gürrüň çykyp, Ýagşymämmediň goşgy goşandygy barada agzanymyzda, TSSR-iň ylymda at gazanan işgäri **3. B. Muhammedowa** TSSR YA-nyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň golýazmalar fondupda şonuň ady bilen ýazylan bir diwanyň bardygyny habar berdi. Biz oňa tüýs ýürekden minnetdarlyk bildirýäris.

Nesselrod'a ýazan hatynda Türkmenleriň batyr halkdygyny belleýär, olaryň «Russiýa deržawasyna /hökümdarlygyna bolan yhlasyny gowşatmaly däl» — diýýär. Şundan soň A. P. Ýermolow, Kyýat han bilep arasyňy sazlaýar, ony öz ýanyňa çagyýar, Türkmenistana **M. I. Ponomaryowyň, N. N. Murawýowyň** ekspedisiýalaryny iberýär. Kyýat han şol ekspedisiýalara hyzmat edýär, ýygy-ýygýdan Kawkaza gatnap başlaýar, deňizde heläk bolan rus matroslaryny/kapitan halas edip, yzyna ugradýar, 30-njy ýyllarda bolsa ýasawul **Lalaýewiň**, alym syýahatçy **G. S. Kareliniň** ekspedisiýalarynyň üstünlikli geçmegine köp ýardam edýär. Şu döwürde Kyýat hanyň hyzmatlary netijesinde rus- Türkmen aragatnaşyklary has çuňlaşypdy.

Kyýat hanyň uzak ömrüniň (1754 — 1843) birinji döwri bize belli däl. Omuň ady ilkinji gezek 1813-nji ýylda rus-eýran urşy gutaryp, Gülüstan şertnamasyna gol çekilende peýda bolýar.

Kyýat han we onuň egindeşleri şol ýerdediler. Olar Kawkaza patyşa generallary bilen gepleşik geçirmek üçin wekil edilip iberilipdir. Eýrany haýal etmän şertnama gol çekmäge mejbur etmek üçin general I.F.Rtişew, çagyrylyp getirilen Türkmen ýaşulularyny gepleşikler gidýän stoluň başynda oturdyp, diplomatik haýbat serişdesi hökmünde ulandy. Şundan soň Kyýat hanyň ady tä öljänçä taryhy arenadan düşmedi.

Kyýat han garamaýak halkdan saýlanyp çykan demirçi ussanyň ogly, özi hem ilki ussaçylyk, 1813-nji ýyldan soň bolsa söwda bilen meşgul bolan adam. Önüp-ösen we ýaşan ýerleri Kümüşdepe, Esenguly, Çeleken etraplary. 1819-njy ýylda N. N. Murawýowy Hywa ugradyp, onuň ekspedisiýalaryna ýardam edeni üçin Russiýa bilen has hem ysnyşýar. General A. P. Ýermolowyň gol ýapmagy netijesinde Kyýat han Eýrana we Russiýa duz, balyk, Buhara baganasyny, haly, tohum atlary, soňabaka nebit, nebitdakyl, boýag, ýelim satmak boýunça söwdany öz eline alýar. Russiýadan bolsa mata, un, öý esbaplaryny getirýär. Astrahanda özi üçin agaçdan ýasalan jaýlar, kiçeňräk gämiler gurdurýar. 19-njy asyryň 30-njy ýyllarynda Kyýat han Russiýanyň, Eýranyň, Hywanyň arasynda ösüp barýan söwda gatnaşyklarynda hem uly rol oýnaýar. Ol Astrahan söwdagärleriniň bäsdeşi bolýar we olar bilen aldym-berdimli göreş alyp barýar, Kyýat hanyň özi-de, ogullary Ýagşymämmet bilen Kadyrmämmet-de⁴, beýleki ýakyn garyndaşlary-da häli-şindi Baku, Tbilisi, Astrahan şäherlerine baryp gaýdýardylar. **1837-nji ýylyň iýul-oktýabr aýlarynda Kadyrmämmet Peterburgda bolup, patyşa hökümetinden kenar ýakasynda ýaşaýan Türkmenleri öz raýatyna almaklygy haýys edipdir. Russiýanyň önünde bitiren hyzmatlary üçin Kyýat han bilen Kadyrmämmet altyn medal bilen sylaglanypdyrlar.**

Emma 19-njy asyryň 20—30-njy ýyllarynda Kyýat han we onuň ogullary Astrabat, Mazanderan, Gilan bilen Bakuwyň, Astrahanyň arasynda deňiz ýollary arkaly bolup geçýän söwda gatnaşyklarynda esasy täjirleriň birine öwrülip, barlyşyksyz konkurensiýa göreşine

⁴Kadyrmämmediň galdyran awtografalarynda onuň ady Hydyrmämmet (خدرمحمد) diýlip ýazylypdyr.

gatnaşýardylar. Olaryň bu söwda bäsdeşliginiň göreşine goşulmagy ýaramaz netijelere getirdi. Kyýat hanyň rowaç durmuşy bulaşyp başlady, deňizde we kenarda alamançylyk, talaňçylyk güýçlendi, täjirler öldürilýärdi, Russiýa bilen Eýranyň arasyndaky gatnaşyklar ýitileşýärdi.

Bu gapma-garşylyklaryd ýitileşmeginiň düýp sebäbi şol döwürde tebigy baýlyklaryň heniz el degirilmedik ummýsyz zapaslarynyň bardygynydy. Etrek, Gürgen, Garasuw derýalarypyň guýýan ýeri bolan Esenguly aýlagynda bekre, takgaz, şapak ýaly gyzyly balyklaryň hasaby ýokdy. Bu balyklaryň dyngysyz köplüğine haýran galan rus syýahatçysy G. S. Karelin 1836-njy ýylda şeýle ýazdy:

«С марта месяца залив наполняется красною рыбою, т. е. белугами, осетрами, севрюгами, шипами. В это время их уже не лбвят сетями, а прямо с берега, стоя р. воде по колено, таскают баграми. Вообще можно сказать, что... пространство прибрежий, заключающихся между устьями рек Карасу, Гургена и Атрека, по рыболовству не имеет себе гюдобных, превосходя Саяны и даже волжские уетья»⁵.

Ýaka Türkmenler (japarbalyklar) gadymdan bäri balykçylyk bilen meşgul bolýardylar, soňabaka bolsa bu ýerde ýörite balyk promyselleri/balykçylyk stansiýalar emele geldi. Olar tutan balyklaryny duzly çelege basyp, kakydyp, ondan işbil, ýelim taýýarlap, rus tejirlerine satýardylar. Şeýlelikde, olar balykdan güzeran görýärdiler. Balykdan başga-da Hazar deňziniň kenarlarynda nebit, nebitdakyl çogup ýatyrdy, duz, boýag zapaslary diýseň köpdi. Ine, şu baýlyklar bolsa söwdagerleriň nebsini artdyrdy, olaryň bäsdeşligini güýçleidi.

Balyk, nebit, nebitdakyl, duz, boýag ýaly tebigy baýlyklary ele salmak, şolary öz hususy baýlygyna öwürmek, diňe öz gämilerine ýükläp satmak, şol harytlar bilen Russiýanyň, Eýranyň kenar ýaka raýonlaryny üpjün etmek ugrundaky barlyşyksyz göreşe bir tarapdan Kyýat han we onuň ogullary, ikinji tarapdan Eýran täjirleri, üçünji tarapdan bolsa rus söwdagärleri açgözlülük bilen topuldylar.

Bu göreşde Kyýat hanyň garşysyna has duşmançylykly hereketleri **asly eýranly/äzeri, emma söwda bähbitleri üçin rus raýatyna geçip, hristian dinini kabul eden Mir Bagyrow** amala aşyýardy. Ol Astrahana göçüp, şol ýerde hereket edýärdi. Onuň söwda kapitaly millionlarça manada ýetipdi. Mir Bagyrowyň esasy maksady Eýran şasynyň we patyşa Russiýasynyň kömegine daýanyp, Kyýat hany her hili pirimlerini üsti bilen gysyp çykarmakdy, başarsa ýok etmekdi we şol ummasyz tebigy baýlyklary diňe öz holtumyna dykmakdy. Wagtyň geçmegi bilen Mir Bagyrow hakykatdan hem şu maksadyna ýetdi. Kyýat han we onuň ogullary belli bir derejede söwda meýdanyndaky konkurensiýa göreşiniň pidasy boldular. Olar bu göreşde asgyn geldiler.

Bu şowsuzlyklara garamazdan, Kyýat han kenar ýakasynyda ýaşayan Türkmenleriň arasynda Eýran şalarynyň zulumyndan azat bolmak, Russiýanyň raýatyna geçmek ugrundaky

⁵ Г.С. Карелин. Путешествие по Каспийскому морю. Записки императорского русского географического общества. По общей географии, т. X., 1883, 252 сах.

köpçülikleýin herekete uzak ýyllaryň dowamynda baştutanlyk etdi. Bu hereket aýratyn hem 1828-pji ýylda ikinji rus-eýran urşy tamamlanandan soň giň gerim aldy. Şu döwürde Kyýat hanyň haýyşy boýunça patyşa hökümeti telim gezek Eýran hökümetine kenar ýakasy Türkmenlere azar bermeli däldigi barada duýdurypdy.

Rus-Türkmen aragatnaşyklarynyň ösmeginde Kyýat hanyn bitiren iň uly hyzmaty 1836-njy ýyla degişlidir. Şol ýyl G.S.Kareliniň ýolbaşçylygynda Günbatar Türkmenistany öwrenmek üçin ýörite rus ekspedisiýasy gelýär. Kyýat han we kenar ýakasynyn hemme Türkmenleri ekspedisiýany höwes bilen garşylap, oňa köp ýardam edýärler. **1836-njy ýylyň iýulynda Esenguluda bütin Etrek-Gürgen ýomutlarynyň wekilleriniň umumy maslahaty bolup geçýär. Bu maslahatyň guramaçysy Kyýat handy.** Maslahata ýyganan kazylar, han-begler Russiýa hökümetiniň adyna ýüzlenme kabul edip, ony patyşa ýetirmek üçin G.S.Kareline gowşurýarlar. Şol ýüzlenmede 20777 maşgalanyň wekilleri patyşa hökümetinden özleriniň Russiýanyň raýatyna kabul edilmegini haýyş edýärler. Bu örän ähmiýetli taryhy dokumentde şeýle setirler bar:

«Издавна народ йомудский, хотя отдаленный от России морем, полагал, что имеет счастье пользоваться вниманием и покровительством России. Наш почтеннейший старшина Кият-хан много раз был в Грузии и Астрахани и не упускал случая от лица народа стараться служить русским. Номуты не смели просить великого императора всероссийского о принятии их под высокое его величества подданство... Мы сильны числом и храбростью, но слабы согласием, умом и порядком. Нам надобно великого покровителя, который бы из всех йомудов сделал одну душу и тело. Тогда мы будем страшны соседям и тогда к нам пристанут все другие племена туркменские»⁶.

Şeýlelikde, Eýran bilen goňşulykda ýaşaýan Türkmenler rus raýatyna geçmekligi **özleriniň daşky howpsuzlygyny üpjün etmegiň hem-de beýleki Türkmen taýpalaryny bir döwlete, bir supranyň başyna birikdirmegiň ýeke-täk serişdesi hökmünde düşündirler.** Bu progressiw pikir we ony amala aşyrmak ugrunda edilen tagallalar Türkmen halkynyň taryhy ykbalyny kesgitlemekde, onuň ykbalyny rus halkynyň ykbaly bilen baglanşdyrmakda örän uly rol oýnady. Taryhy tejribe bu progressiw hereketiň mamladygyny doly tassyklady.

1821 -nji ýylda Kyýat han Ýagşymämmedi Tbilisidäki aziýalylar üçin ýörite açylan gimnaziýa okuwa iberýär. Onuň gimnaziýada näçe ýyl okany, ony gutarany ýa-da gutarmany belli däl. Ýöne G. S. Karelin Ýagşymämmediň rus dilini ganymat bilýändigini, rusça okap hem-de ýazyp bilýäpdigini belläp geçýär (Ýagşymämmediň şol gimnaziýada **Mirza Fataly Ahundow** bilen bir döwürde okan bolmagy-da mümkin). **Kyýat hanyň ogullarynyň ýüzüne atyň suraty çekilen ýörüte möhürleri bardy.** Bularyň merkezi arhiwlerde saklanyp galan onlarça hatlary, arzalary gymmatly taryhy çeşme bolup hyzmat edýär.

Şol arhiw dokumentlerinden mälim bolşuna görä, 1842-nji ýylyň tomsy Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň täleýiniň ters gelip, sapaly günleriň olardan ýüz öwren wagty bolupdyr. Kenar ýakasynda ýaşayan Türkmenleriň Russiýa bilen barha ysnyşmagy söwda gatnaşyklarynyň ösmegi, Russiýanyň raýatyna geçmek boýunça herekete Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň ýolbaşçylyk etmegi, Eýrany, hususan-da Muhammet şany ynjalykdan gaçyrýardy. Sebäbi şa Hazar deňziniň gündogar kenaryny öz ýerleri hasap edýärdi. Eýran goşunlary häli-şindi şol ýerde ýaşayan Türkmenleriň üstüne harby ýörişler edýärdiler. Şeýlelikde, kenar ýakasyndaky Türkmenler iki döwletiň bähbitleriniň sepleşýän ýerinde, ýaşap, iki oduň arasynda gün görmeli bolýardylar, «Halklaryň türmesi» bolan patyşa Russiýasy olary öz raýatyna kabul etmekligi her hili bahayalar bilen gijikdirýärdi. Gündogar despotizminiň/استبداد ojagy bolan Eýran bolsa Türkmenleriň hemmesini diýen ýaly öz raýaty hasap edýärdi. Şonuň üçin hem şa häkimleri, her edip-hesib edip, Kyýat hany we onuň ogullaryny ýok etmegiň ýoluny agtarýardylar.

“Gülüstan” we “Türkmençäý” şertnamalary boýunça Eýranyň Hazar deňzinde harby flot saklamaga haky ýokdy. Şuny bahanalap, dildüwüşikler arkaly duz, balyk, nebit satmakda Kyýat hana bäsleşlik edýän Eýran sewdagärleriniň kömegi bilen, Russiýanyň Tährandaky ygtyýarly wekiliniň razy bolmagy netijesinde, rus kreýseriniň komandiri **Kontr-admiral Putýatin 1842-nji ýylyň iýulypda Ýagşymemmedi tussag edýär, Türkmenleriň balyk tutýan gaýyklaryny, kiçeňräk ýelkenli gämilerini (kirjim) otlayar.** Putýatin Ýagşymämmed Eýranyň Astrabat, Mazanderan, Gilýan welaýatlaryna deňizden alamançylykly çözüşler edýär, rus soldatlainy gul edip satýar diýen töhmet bilen ony tussag edýär, özüniň pula satylandygyny gizlejek bolýar.

Ýagşymämmediň tussag edilmegi ýöne ýerden däl. Kyýat han indi sandan galan garrydy. Ol 1838-pji ýylda patyşa hökümetiniň Kawkazdaky häkimi general **Ý. Golowine** ýazan hatynda özüniň garrandygyny we ähli erk-islegini, işlerini uly ogly Ýagşymämmede tabşyrapdygyny habar berýärdi. Şeýlelikde, Eýran şasynyň wekilleri patyşa ofiseriniň eli bilen Kyýat hanyň iň täsirli, sowatly-bilimli ogluny tora saldylar. **Ýagşymämmed patyşa Russiýasynyň türmesine düşen ilkinji Türkmen wekili bolaýsa-da ähtimaldyr.**

Kyýat han gaty garrandygyna garamazdan, oglunyň tussag edileiini eşidip bir düşünişmezlik bolandyr, Ýagşymämmedi ttänden tutandyrlar, men ony özüm gidip boşadaryn diýen maksat bilen şol gämide Bakuwa gaýdýar (Ýagşymämmed tussag edip, alyp gaýdan kreýserde Putýatiniň terjimeçisi bolup işlän Mirza Fataly Ahundow hem bardy). Kyýat hanyň hem Ýagşymämmediň hem Eýran bilen patyşa Russiýasynyň arasyndaky döwlet bähbitleriniň, özleri bilen barlyşyksyz söwda konkurensiýasyna giren basdeşleriniň dilduwşuginiň pidasy bolandyklaryndan habarlary ýokdy. Olar hiç zady guman etmän, derrew boşap yzmyza gaýderyn diýen umyda bil baglaýardylar.

Emma bular beýle süýji arzuwlardan we ýagşy umytlardan basym el üzmäge mejbur bolýarlar. Alty aýlap Bakuwda karantinde/قرنطينه ýatýarlar. Pulsyz-harçsyz horlanýarlar. Yzly-yzyna ýazan

arzalaryna, haýyşlaryna hiç kim gulak gabartmaýar. Kyýat hanyň 30 ýylyň dowamynda rus-Türkmen dostlukly aragatnaşyklaryny berkitmekde bitiren hyzmatlary nazara alynmaýar. Onuň kömege ýetişäýjek köne tanyşlary general A. P. Ýermolow we N. N. Murawýow dekabristler bilen aragatnaşykda bolandyklary we olara duýgudaşlyk edendikleri üçin patyşa Nikolaý I gazabyna duçar bolup, öz mülklerinde göz tussagy astynda ýaşaýardylar. Kyýat hanyň yzly-yzyna Tbilisä gönderýän arzalaryndan Russiýanyň önünde özüniň bitiren hyzmatlary barada, Putýatiniň nädogry hereketleri barada, özleriniň şeýle güne nahak ýerden düşendikleri barada aýdylýardy. Ahyry onuň «paltasy daşa degip», patyşanyň Kawkazdaky häkimi general **Golowin'e** iberen arzasynda şeýle ýazýar:

«Не имеем при себе. ни денег для содержания, ни одежды; находимся в совершенном отчаянии, а потому покорнейше прошу, ваше высокопревосходительство из уважения к моей старости (мне более 80 лет) позволить мне вместе с моим сыном возвратиться на родину... С. одной стороны, мы сами подверглись таковому несчастью, а с другой, войско персидское находится в туркменских землях и угрожает нашим семействам» (АВПР, ф. Гл. архив 1 —9, 1842— 1856, д. 52, лл, 36 — 37).

Solda: Nikolaý I. (Höküm süren ýyly 1825-1852)
Ortadada: Orsýetiň Kawkazdaky baş harbysy general P.Ýermolow
Sagda: Kapitan N.Morawýew

Rtischev-nikolay-f

K.V. Nesselrod

Solda: Головин Евгений Александрович
Sagda: Путятин (Евфимий Васильевич)

Solda: Muhammet şa- Ardeşir mirza- Haj mirza Agasi.

Ýagşymämmediň tutulmagynda Eýran şasynyň golunyň bardygyny köp faktlar subut edýär. Türkmenleriň arasynda Russiýanyň raýatyna geçmek ugrundaky herekete ýolbaşçylyk edýändigini zerarly **Muhammet** şa Ýagşymämmedi gola salmak üçin her hili serişdeleri ulandy. Owaly bilen-ä, 1839-njy ýylda Ýagşymämmediň yzyndan perman iberip, halat-serpaý ýapyp, Tährana çagyrdy. Bu pirim başa barmansoň, 1841-nji ýylda Astrabada ýörite jarnama ýaýradyp, kimde-kim Ýagşymämmediň kellesini getirse, oňa 2000 tümen peşgeş beriljekdigini yglan etdi. Bu-da başa barmady. Şonuň üçin hem 1842-nji ýylda şazada **Ardaşir Mürzäni** ýörite goşun bilen ýollap, ony tutup getirmegi tabşyrdy. Emma Ýagşymämmedi tora salmak bu gezegem başartmady. Ardaşir Mürze 1842-nji ýylda Astrabatda Putýatin bilen duşuşyň we ondan Ýagşymämmedi tussag etmegi haýyş edýär. Haçanda Putýatin, Ýagşymämmedi tussag edende bolsa, **Ardaşir Mürze ony «ajap iş» bitirendigi bilen gyzgyn gutlady we tussagyň özüne berilmegini haýyş etdi.** Ýagşymämmediň öz goşgusyndan belli bolşy ýaly, indi ony Tähranyň derwezesinden asmak üçin Eýran 10 müň tümen teklipe edýärdi. Şularyň hemmesi Ýagşymämmediň täsiri güýçli adama öwrülendigine, ony ýok etmeklik bilen Eýran şasynyň, şazadasynyň, baý täjirleriniň (çünki tümenler täjirleriňkidi) içgin gyzyklanandyklaryna güwä geçýär. Putýatin tussagy gös-göni Eýran şasynyň eline beräýmekden heder etdi. Çünki Ýagşymämmediň bada-bat şa serbazlarynyň janly nyşanasyna öwrüljekdiginiň ýa-da

derwezeden asyljakdygynyň uýy iki dälidi. Eýranyň hökümeti soň-soňlar hem Ýagşymämmedi aljak bolup, öwran-öwran haýyş etdi. Eýranyň daşary işler ministri **Hajy Mürze Agasy** patyşa hökümetine ýörite nota bilen ýüzlenip, Ýagşymämmediň Tährana iberilmegini talap etdi. 1843-nji ýylyň ýanwarynda patyşa hökümetiniň baştutany kansler **K. W. Nesselrode** Russiýanyň Tehrandaky ygtyýarly ilçisi **A. I. Medeme** ýazan hatynda Eýranyň Ýagşymämmedet baradaky notasyny ret edýändigini habar berýär. Bu habary Medem «dostlukly äheňde» Hajy Mürze Agasa ýetirmelidi. Başga bir hatynda bolsa Nesselrode Ýagşymämmediň tussag edilmegine Eýranyň şasynyň minnetdar boljakdygyna ynam bildirýär.

Ýagşymämmedet bilen Kyýat hanyň Bakuwda ýatan döwürlerinde Kawkaz häkimi general **Ý. Golowin**, Russiýanyň Eýrandaky ygtyýarly ilçisi graf A. I. Medem, harby ministri **Çernyšew**, maliýe ministri **Kankrin**, kansler K. W. Nesselrode we beýlekiler aýak aldygyna özara hat alşyp, näme etmelidigi barada maslahatlaşýardylar. 1842-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Kyýat han, Ýagşymämmedet we olaryň hyzmatkäre-üçüsi Bakuwdan Tbilise getirilýär. Ozal telim gezek Kawkaz häkimleri I. F. Rtişew, A. P. Ýermolow, **I. Paskewiç**, **G. W. Rozen** ýaly generallar tarapyndan Tbiliside we Kawkazyň dürli ýerlerinde dabaraly garşylanan Kyýat han bu gezek öz ogly bilen ol ýere ýesir hökmünde getirildi. Ozal Kyýat han gelende, oňa gatbar-gatbar ak otagly jaýlary berip, hyzmatkärlerini ýerleşdirip, her dürli hezzet-hormat edýän Kawkaz häkimleri bu gezek ondan yüz öwürdiler, arzyny diňlemediler we ogly bilen zyndana taşladylar.

Arhiw dokumentlerinden we Ýagşymämmediň goşgularyndan belli bolşy ýaly, Kyýat han täleýiniň näme üçin ters gelendigine düşünibilmän, alasarmyk bolup, ejizläp, dynman gözýaş edip, iki garagy hem gapylyp, 89 ýaşynyň içinde⁷ 1843-nji ýylyň mart aýynyň ortalarynda aradan çykýar. Ýagşymämmedet atasynyň agyr ýagdaýda ýatandygyny, hyzmatkäre **Durdymämmediň**⁸ hem hassalap ýatandygyny we zyndanyň içinde iki syrka seretjek bolup, köp jebir çekendigini beýan edýär. Onuň diwanynda şeýle setirler bar:

«Kyýat beg bilen Durdymämmedet ikisi hasta bolupdyrlar, üç aýa ýetmişdir, düşek üstünde, ikisiniň hajatlary içerde bolupdyr. Galdym ikisi arasynda sergerdan, ýeke özüme garyp ýerde, gije-gündiz hiç ýatmak ýok..., musulman ähli munça zatga griftar bolmasyn (29 sah.).

⁷ Kābir maglumatlara görä 85, 88 ýaşynda.

⁸ Durdymämmedet, Ýagşymämmediň inisi, nökeri, aşpezi diýip hem atlandyrylýar.

Mtasminda dagyna çykyp, Tbilisi şäherine syn etseň, asyrlar boýy taryhyň dilsiz-agyzsyz şaýady bolun galan köneje daş jaýlar, daşdan salnan howlular we darajyk köçeler, egrem-bugram bolup şäheri ikä bölýän **Kura** derýasy, alysdan görünýän ýüzüne gögümtil-mawy şal örtülen Kazbek dagy, şäheriň ileri çetinde görünýän gonamçylyklar, tämiz howada şemalyň ugruna hallanlaşyp, bir zatlar hakda pyşyrdaşýan, haşam üçin oturdylan arçadyr eldar sosna/كاج ağaçlary dumly-duşdan nirä seredýäň, kimi gözleýäň?—diýip soraýan ýalydy. Elbetde, 160 ýyl⁹ mundan ozal biziň ata-babalarymyzyň görnükli wekilleriniň şu ýerlere gelip, gürjüleri, azerbaýjanlary, ermenileri, onlarça dagly halklary we ençeme saýry/gelmeşik halklary özüne birleşdiren Russiýanyň raýatyna geçmek üçin, öz taryhy ykballaryny rus halkynyň we beýleki halklaryň ykbaly bilen baglaşdyrmak ugrunda tagalla edýondikleri diýseň guwandyrýar. Emma bu ümmülmez giň ýurdy dolndyrýan patyşa düzgüni halklaryň iň uly isleglerini we arzuwlaryny äsgermezlik edip depeleýärdi, olaryň jebisleşmek ugrundaky hereketlerini ýoýup, biri-birine garşy goýýardy we öjükdirýärdi. Kyýat han bilen Ýagşymämmet hem şeýle reaksiýa, gödek, kütek nadan syýasatyň pidasy bolupdylar.

19-njy asyryň 30 — 40-njy ýyllary Russiýada dekabristleriň¹⁰ gozgalaňy ýatyrylandan soňky döwürde içki reaksiýanyň möwç uran, monarhistik sistemanyň taryhynda iň elhenç jenaýatlaryň amal edilen ýyllary boldy. Bu döwürde progressiw syýasy-jemgyýetçilik pikir basylyp ýatyrylýardy, senzura güýçlenipdi, Russiýanyň öňde barýan pikirli, adamlary ýa-ha ähli wezipelerden boşadylyp, jemgyýetçilik işlerden çetleşdirilip, öz mülklerinde we öýlerinde göz tussagy astynda ýaşaýardylar (A. P. Ýermolow, N. N. Murawew), ýa-da ili terk edip, emigrasiýa gitmeli bolýardylar (A. I. Gersen, N. P. Ogarew). Bu döwürde Nikolay I we onuň häkimleriniň gös-göni günäsi netijesinde hatda A. S. Puşkin, M. Ý. Lermontow ýaly talantlar hem heläkçilige sezewar boldy. Şeýle garaňky döwürde hiç kimiň arzy diňlenilmeýärdi.

⁹ Häzir iki asyr çemesi mundan ozal (2014).

¹⁰ 1925-nji ýylda Alksander I, ölendenden soň onuň ýerine geçmekçi bolýan Nikolay I-e garşy, käbir ofisserler 25-nji dekaberde gozgalaň turuzdylar. Bu topar rus taryhynda “Dekaberistler” ady bilen meşhur boldy.

Atasy ölenden soň Ýagşymämmedet yzly-yzyna arza gönderýärdi. Onuň arza ibermedik instansiýasy/edarasy galmady. Bütün halka we döwre mahsus bolan patyşanyň adalatlydygyna köre-kör ynanmaklyk duýgusy Ýagşymämmedetde-de bardy. Ol özüniň arzalarynyň diňlenmeýändiginde diňe Kawkazyň ýerli häkimlerini günäkärläp, 1843-nji ýylyň 22-nji oktýabrynda Tbilisi türmesinden gös-göni Nikolaý I adyna arza iberýär. Arzasynyň edil başyda atasy bilen özüniň Rtişew, Ýermolow, Paskewiç, Rozen, Golowin ýaly generallaryň döwründe 30 ýyllap Russiýa bilen dostlukly aragatnaşyk saklandyklary we şu babatda köp hyzmatlar bitirendikleri barada, emma ahyr soňunda adalatsyzlyga we betbagtçylyga sezewar bolandyklary barada ýazýar. Arzadaky şu setirleri tolgunman okamak mümkin däl.

«В шесть месяцев и четыре дня нашего заключения, лишенные пищи, одежды; испытав всю тяжесть несчастия, наконец, вследствие просьбы к генералу Головину вытребованы были в Тифлис. Отец мой, восьмидесятилетний старец, не могши перенести столь неожиданно- го насилия, от слез раскаяв в своем усердии, ослеп и скончался в Тифлисе. Я осталась один полный горести, содержась пленником ровно 17 месяцев, и на все, несколько раз поданные новому глав- ноуправляющему (Кавказом — М. А.) Нейдгардту, просьбы получаю один ответ: терпи! Не знаю, когда должен быть конец сему терпе- нию. От несправедливости сначала умер отец мой; без сомнения от нее же и я должен умереть».

Edil şu setirler Ýagşymämmedetiň täze tapylan diwanynda-da bar. Onuň «neožidannoe nasiliýe» diýmesi ýöne ýerden däl. Kyýat hanam, Ýagşymämmedem beýle zuluma duçar bolarys, onda-da patyşa Russiýasy tarapyndan türmä salnarys diýip hiç guman etmeýärdiler. Arzasynyň dowamynda ol üç sany 10 — 12 ýaşly oglunyň bardygyny, şolaryň ikisini özüne derek girew goýmaga razydygyny, şolaryň bir ýere okuwa ýerleşdirilip, özüniň bolsa watanyna goýberilmegini haýyş edýär. Arzasynyň soňunda eger Russiýanyň önünde ähli bitiren hyzmatlary göz önünde tutulsa, onda Ýagşymämmedetiň dürli sylaglara mynasypdygy, general-leýtenant çinini almalı adamdygy nygtalyp görkezilýär. Sebäbi onuň bilen bile gulluk eden adamlar şeýle derejä ýetipdirler.

Ýagşymämmedetiň bendilikde ýazan arzalarynyň sany ýok. Atasynyň patasyny almak üçin iki aýlyk rugsat dilese-de, harjy gutaryp, karzyna pul sorasa-da, owalky söwda üsti bilen gatnaşyk edýän adamlary bilen duşuşmagy haýyş etse-de, garaz hemme ýazan arzalaryna ýa-da hiç hili jogap alanokdy ýa-da haýyşlary kanagatlandyrylmaýardy. Şonuň üçin hem Kawkaz häkimleri 1842 — 1844-nji ýyllarda Nesselrod'ä telim gezek hat ýazyp: Ýagşymämmedetiň ugran ugrunyň gömükdigine gözi ýetensoň, gaçmaga synanyşmagy mümkin, — diýip, ätiýaç edýändiklerini bildirdiler. Golowin we Neýdgardt ýaly generallar Ýagşymämmede Tbilisiden äkidip, merkezi rus guberniýalarynyň birinde saklamagy ýa-da Harkowa ibermegi haýyş edýärdiler.

Özge arzalaryna gulak gabardylmadyk Ýagşymämmedet öz ogullarynyň Russiýa getirilmegini, haýsy hem bolsa bir ýerde okuwa ýerleşdirilmegini yzly-yzyna haýyş edýärdi. Şeýlelikde, 1844-nji ýylyň 17-nji oktýabrynda Kadyrmämmedet üç oglan bilen Tbilise gelýer. Bu oglanlaryň ikisi

Ýagşymämmediň 12 ýaşly ekizleri **Esenmämmet we Annamämmetdi**¹¹, üçünjisi bolsa Kadyrmämmediň 10 ýaşly öz ogly **Nazarmämmetdi**. Şundan soň bu neresse çagalar hem aýrallyk oduna ýanyp, köp muşakgatlýklary başdan geçirýärler.

Gadymy Woronež

Ýagşymämmet bilen Kadyrmämmediň maksatlary şol üç oglany girew goýup, özlari boşap, watanlaryna gaýtmakdy. Emma Ýagşymämmediň boşadylmajagyna we ýazan arzalaryndan netije çykmaýagyna gözi ýetenden soň, atasynyň mazaryna ýene bir gezek zyýarat edip, 1845-nji ýylyň ýanwarynda Kadyrmämmet yzyna gaýdýar. Şol ýylyň fewralynda bolsa Ýagşymämmedi, üç oglany Russiýanyň merkezine ugradýarlar. Ýagşymämmedi Tbilisiden Woroneže geçirmeklik; üç oglany bolsa Sankt-Peterburgdaky harby hünär öwredýän okuw jaýlarynyň birine ýerleşdirmeklik karar edilýär. Bulary alyp gitmeklik ştabs-kapitan **Ataşew** tabşyrylýar. Ýagşymämmediňem, Kadyrmämmediňem oganlary Peterburga çenli ugratmak baradaky haýyşlary kanagatlandyrylmady. Ataşew ýolda Woronež žandermeriýasyna Ýagşymämmedi tabşyryp, özi oganlar bilen ýoly dowam edýär. Russiýanyň şatlama aýazyna döz gelmän, ýolda 10 ýaşlyja Nazarmämmet keselleýär. Ataşew Moskwanyň etegindäki Serpuhowo diýen ýerde ogan ganymatlaşýança garaşmaly boldy. 1845-nji ýylyň ýazynda üç ogan Peterburga getirilip, şol ýylyň 12-nji maýynda dworýan polkuna okuwa kabul edilýär. Şeýlelikde Ýagşymämmet watanyndan has hem daşlaşýar. Munuň üstesine-de, enesiniň öýünden başga ýeri görmedik, agzyndan emen süýdüniň ysy gitmedik oganlyklary girew berip, Peterburga aşyrýar.

Bu oganlyklaryň ikisiniň ömür tanapy ir goryldy. 1845-nji ýylyň dekabrynda Ýagşymämmet ogullaryny görmek üçin Peterburga gitmäge iki aýlyk rugsat soraýar. Emma haýyşy kanagatlandyrylmaýar. 1847-pji ýylyň 22-nji martynda ol öz ogly Esenmämmediň¹² agyr

¹¹Arhiw dokumentlerinde bularyň atlary Hasanmuhammet, Annamuhammet, Adynamuhammet, Nazarmuhammet diýlip hem tutulýar.

¹²Ýagşymämmet onuň adyny Serdar Muhammet diýip tutýar.

syrkawlandygyny eşidip, onuň okuwyny dowam etdirip bilmejekdigi barada we keselini bejertmek üçin Woroneže öz ýanyna iberilmegini haýyş edip, arza ýazýar:

«Мною получены сведения о том, что один из сыновей моих Сердар Мухаммед так болен, что не в силах продолжать более учение и прошу отправить его ко мне в Воронеж для излечения и дальнейшего воспитания при себе».

Ýüregi suw bolup, her näçe garaşsa-da, diňe iki aýdan soň 1847-nji ýylyň 9-njy aprelinde polkuň lazaretinde/keselhana/ Esenmämmediň ölendigi baradaky habar Ýagşymämmede ýetýär («Гасанмамед, названный в помянутом отношении Сердар Мухаммед, по отзыву пачальства Военно-учебных заведений, 9-го минувшего апреля умер в полковом лазарете от водяной болезни»), Annamämmet bilen Nazarmämmet bolsa kadet korpusyny gutaranlaryndan soňra ştabs-rotmistr çininde Belgorod şäheriniň Ulan polkuna gulluga iberilýerler. Emma Nazarmämmet 1856-njy ýylyň iýunynda şol ýerde aradan çykýar. Üç oglandan diňe Annamämmet galýar. Şol hem Kyýat hanyň nesillerinden şaha aýran **Ýomudskileriň** maşgalassyň düýbünü tutýar, özi hem 1886-ijy ýylda polkownik çinnyde Krasnowodskide aradan çykýar.

Soldan: Akademik A.Garaşhan(Han Ýomudyň ogly)
Nazar Ýomutski(Annamuhammediň uly ogly)
N.N.Ýomutski (Han Ýomut, Annamuhammediň ogly)

Indi habary Woronež türmesinde gam-gussada ýatan Ýagşymýmmedden alalyň. Ol heniz hem azat bolmakdan tamasyny üzmeyärdi we arza ýazmasyny dowam edýärdi. Kawkazyň häli-şindi çalşyp duran häkimleri general Neýdgardta, knýaz Woronsow-Daşkowa, Peterburgyň häkimlerine, Woronežin, guberniýa häkimine arzalar gönderip, özüne üns berilmegini haýyş edýärdi. Setanda-seýranda Kadyrmämmet bilen hem hat alyşýardy. Kadyrmämmediň allegorik eheňde/كنايه/ ýazan hatlarynyň birinde Ýaşymämmede Russiýa bilen hemme gatnaşyklary bozmak, özleriniň ata-baba duşmany Eýran bilen ylaşmak we girew üçin iberilen oglanlaryny Tährana geçirmek, ähli balyk tutulýan promyselleri, nebit, nebitdakyl, duz çykýan ýerleri bolsa iňlislere bermek maslahat berilýärdi. Kadyrmämmediň sözlerine görä, iňlisler oňa köp zady wada beripdirler: Şu haty alandan soň, Ýagşymämmet hem agzalan promyselleriň ýylda million

manat girdeji berjekdigi barada ýazyp başlaýar. Eger azat edilse, şol baýlyklary iňlisler bilen däl-de, diňe Russiýanyň kömegi bilen özleşdirjekdigine söz berýär.

Ýagşymämmet Peterburgdaky dworýan polkunda okaýan oglanlarynyň üsti bilen goşgy formasynda ýazylan arzasyny Nikolaý I ýetirjek bolup hem synanyşypdyr. Emma bu goşgy-arzany polk senzurasy saklap, bir tatara rus diline terjime etdirýär we ol Nikolaý I gowuşmaýar. Arzanyň rusça terjimesi 25 ýyldan soň 1882-nji ýylyň martynda çykan «Russkaýa starina» žurnalynda çap edilipdir¹³. Bu goşgy-arzada patyşanyň adalatlydygyna köre-kör ynanmaklyk bilen bir hatarda, patyşadan özge häkimleriň, generallaryň, graflaryň, knýazlaryň adalatsyz adamdyklaryny, umuman patyşa sistemasynyň çüýrükdigini ýiti tankyt edýän setirler köp. Goşgy-arzanyň girişinde şeýle setirler bar:

«Я несчастный! Сколько раз прошения подавал! Никто не дал мне доб- рого ответа. Отец мой служил тебе сорок лет, а я сам — двадцать пять лет. Я тепер умоляю сими стихами Государя Императора, может быть он простят меня. Вот четыре года, как я обесславлен. Девяностолетний отец мой умер при мне в темнице, а я сам томлюсь в несчастьи. Я трех сыновей своих отдал царю на службу. Теперь я изложу подробно мое горе».

Goşgy-arza iki bölümden ybarat. Birinji bölümde atasynyň we özüniň Russiýanyň öňünde bitiren hyzmatlary sanalyp geçilýer we şol hyzmatlardan patyşanyň habarynyň ýokdugy görkezilýär. Ýagşymämmet onbäs ýaşdan başlap Russiýanyň hyzmatyny etmäge girişendigine garamazdan, türmä düşendigini beýan edip, şeýle ýazýar:

Я подал прошение и спросил: в чем моя вина?
Я четыре года томлюсь в темнице.
Я трех сыновей своих дал на службу.
Узнай, о государь, об их положении!
Я с того дня сделался твоим подданным.
С моим семейств'ом и моим народом.
Награди тепер мою верность, будь милостив!
Даруй мне жизнь, о государь!
Я несчастный! Никто не впечет словам моим!
Ни к чему не послужили моя верность и преданибсть
Враг окружил меня. Что мне делать?
Он обманул меня; он меня привел и бросил в темнцу,
Он обесчестил меня, о государь! Я высказываю свои несчастья.
Внемли годосу моему, о ты, моя надежда!
Я служил тебе в продолжении двадцати пяти лет ,
Я солдат твоих отбил из рук нетрлятеля
Я не щадил жизни своей; я подвергал себя
опасностям и кровь свою за тебя проливал.
Я сказал тебе услуги; но это было в дальней с
тране и они остались тебе неизвестными; я не
мог достигнуть цели моего желания.
Я заглушил в себе голос совести и религии,

¹³ Arzanyň Türkmençe nusgasy heniz tapylanok.

И в полной доверенности пришел по твоему желанию.
О государь! вознагради меня за мою верность и преданность,
— вознагради меня гласно, да услышат мои враги».

Asyl nusgasy tapylmansoň, bu setirleriň esasy maňysynyň patyşa ýalbarmak bilen çäklenýändigini bellemeli. Ýagşsammet aldawa düşendigini, daşyny duşman alandygşy, gepine gulak gabardylmaýandygyny, maksadyna ýetip bilmändigini nygtamak bilen, «Neýläýin?» diýen soragy öňe sürýär. Uly ile jar edip, duşmanlara göz edip, özüniň boşadylmagyny haýyş edýär. Arzasynyň dowamynda patyşadan özüni köşküne çagyryp, kabul etmegini soraýar we ogullarynyň hemmesini gulluga tabşyryjakdygyny aýdýar. Birnäçe setirler patyşaiň köşgüni wasp etmeklige bagyşlanypdyr.

Goşgy-arzasynyň ikinji bölüminde patyşanyň ýerli häkimleri tankyt edýlýär; olaryň galpdygy, kezzapdygy, parahordygy, olarda adalatyň ýokdugy, hemmesiniň bir meñzeşdikleri we sowatsyz nadandyklary bellenilýär:

«Теперь я опишу начальни- ков, несправедливых и взяточников...
Я расскажу их тайны и жесто- кие ностунки.
Их беки злы, у них нет верного слова.
Напиши сто просьб, ни одна ие дойдет до места назначения.
Говори правду, они иа тебя не обратят внимания.
Я не нашел правосудия и остался в несчастьи; что мие делать?
Они, под ложными предложениями, навлекут на тебя подозрение и захватят тебя;
скажи им правду, они тебя возьмут и зарежут.
Если денег им не дашь, то дело твое не пойдет в ход.
Горе меня убило; что мне делать?
Есди тьГ^прошение подашь, то ответа не получишь; их дело обма- нывать; у них верного слова нет.
Они хвастаются ложно и не стыдятся.
Я правосудия не нашел; что мне делать?
Их дворяне и чиновники — все одно; нет у них правосудия, это дурно.
Напрасно окажешь ты (услугу) начальникам пароходов; за малейшее дело они отдадут под суд и погубят тебя.
Их графы и князья несправедливы, и самые заслуги и предан- ность ни к чему не служат.
Если бедный не дает им денег, то он не найдет правосудия.
Их начальники справедливости не знают.
Нигде иет людей образованных; подозревать можно, есть ли люди учащиеся.
За. один грошь они и веру продадут; их иачальники бога не боятся.
Они законов не исполняют; они не действуют согласно с пове- лениями царя.
Из тысячи начальников один только денег не берет. Хороших из них мало(а нехороших очень много.
За получение чина, удивительно! Они берут двойное жалованье.
Верность ни к чему не служит. К чему законы, когда они их не соблюдают?»

Ýagşymämmet türmede jemi ýedi ýyl ýatýar. Şu ýedi ýylyň içinde onuň arz etmedik ýeri galmady. Emma ugran ugry gömükdi. Edil guýa düşen ýaly boldy. Samoderžawiýäniň çüýrük düzgünlerine göz ýetirdi. Patyşanyň adalatyna dăp boýunça ynanylýan Russiýada-da zulumuň,

eden-etdiligiň höküm surýändigine, sadyk adamlaryň sözüne gulak asylmaýandygyna düşüdi. Ýedi ýyllap çeken aýralygy we gören muşakgatlýklary tsarizmiň tüýs durkuny, onuň içki mazmunyny görkezdi. Tsarizmiň türmesine düşdügiň, düýpsiz guýa düşdügiňdi. 1842-nji ýyla çenli Ýagşymämmed patyşa Russiýasynyň diňe haşamly eýwanyny, kaşaň jaýlaryny görüpdü. Indi bolsa ol patyşa Russiýasynyň howlusynyň içini, düýp böwrüni gördi. Bu bolsa ony köp zatlaryň üstünden eltdi, gözüni açdy.

1845 — 1848-nji ýyllarda patyşa häkimleriniň arasynda Ýagşymämmedi boşatmak boýunça hat alyşmak dowam edipdir. Kansler K. W. Nesselrod'e käbir maglumatlary anyklandan soň, Ýagşymämmedi azat etmegi patyşadan haýyş etjekdigini telim gezek ýañzydýar. Hatda 1848-nji ýylyň aprelinde-de ol Orsýetiň Eýrandaky baş ilçileri **Medem** we Dýugameliň, Ýagşymämmedi ogullarynyň birini girew goýmaklyk şerti bilen boşadyp boljakdygy barada, onuň dogan-garyndaşlarynyň, japarbaý ýomutlarynyň; ak-sakallarynyň we dini ulamalarynyň gaýta-gaýta Astrabatdaky rus kreýseriniň komanduýuşisi Woewodskä yüz tutýandyklaryny belläp geçýär. Nesselrode şol ýylyň maý aýynda Woronež gubernatoryna Ýagşymämmediň özüni alyp barşy barada dokladnoý ibermegini talap edýär. Woronež gubernatory 1848-nji ýylyň iýulynda tussagyň özüni oňat alyp barandygy barada ýazmak bilen, Ýagşymämmediň hamala başga bir etmişiniň bardygy üçin häzirki wagtda uezd sudunda oňa garşy iş gozgalandygyny hem habar berýär. Ýagşymämmedi boşatmak-boşatmazlyk meselesini diňe şu iş boýunça suduň karary çykandan soňra çözüp boljakdygyny görkezýär.

Şeýlelikde, Ýagşymämmedi azat etmeklik meselesi gyzza-gyzza gelende, ýene-de bir zat tapyldy duruberdi. Şundan soň Ýagşymämmed hakda arhiwlerde hiç hili maglumat ýok. Diňe **1849-njy ýylyň 16-njy iýulynda onuň ölendigi we 18-nji iýulda bolsa içeri goşlaryna ýazgy (opis/sanaw) geçirilendigi baradaky dokumentler saklanypdyr.** Ýagşymämmed 43 ýaşynyň içinde, gümürtik ýagdaýda, ahmyrly ölümiň penjesine düşýär we tsarizmiň penjesinden çykybilmän ölýär.

Tussagda Ýagşymämmed bilen bile ýatan podporuçikiler Remezhan Aly ogly we Alybek Gasan oglunyň aýtmaklaryna görä, ol ölmeziniň öň ýanynda ähli içeri goşlaryny Ulan polkunda gulluk edýän ogullaryna miras goýýandygyny aýdypdyr. Geçirilen ýazgy boýunça-da Ýagşymämmediň ýöne-möne adam dældigi belli bolýar. Oňa patyşa hökümeti her aýda şol wagtyň puly bilen 50 çerwones pul töläpdir. Öýünden her hili gymmatbahaly zatlar çykypdyr; samyr derisinden tikilen possunlar, düýe ýüňünden dokalan çäkmenler, çerkeska, arkalykdyr donlar, ýüň ýaglyklar, ellikler, ädikler, her hili geým-gejimleriniň komplektleri, sabyn, pil süňkünden ýasalan diş şyotkasy, polotenseler, salfetkalar, onlarça kümüşden we altyn çäýylan çemçedir çarşajyklar (wilkalar), altyn çäýylan gymmatbaha daşly bil guşak, hanjar, çilimdan (temmäki gutusy), altyn medal, altyndan ýasalan möhür, altyn çäýylan bulgurlar, rýumkalar, pyçaklar, ýeke nilli we iki nilli altyn mäseli tüpeňler, gymmatbaha daşly gylyç, iki sany altyn sagat, haly dorožkalar,

sökülýän demir krowat hatda sygram bar ekeni. Jemi ýazgy boýunça reýestre 103 zadýň ady giripdir. Bulardan başga-da, Ýagşymämmede bergili dürli adamlaryň dil hatlarynyň we borç hatlarynyň 25-siniň ýazgysy geçirilipdir. Şol ýazgy boýunça onuň illerden kümüş puldan 1858 manat algysy bar ekeni.

Emma meseläniň gyzykly ýeri Ýagşymämmediň nähili we näçe zadynyň bolanlygynda däl-de, onuň öýünden rus, fransuz, arap dillerinde çap edilen köp sanly kitaplaryň, rus, Türkmen we pars dillerinde ýazylan (arap elip-biýsi bilen) birnäçe dokumentleriň tapylmagyndadyr. Şu zatlaryň hemmesi onuň öz zamanynyň derejesi bilen seredeninde, medeniýetli durmuşda ýaşandygyna, her taraplaýyn sowatly adam bolandygyna güwä geçýär. Ol ölerden soň, öýünden tapylan zatlary kime gowşurmak baradaky mesele boýunça üç ýyldan gowrak hat alşylýar. Sebäbi, Ýagşymämmedet sowatly adam bolsa-da, näme üçindir wesýetnama goýup gitmändir. Belki ol garaşylmadyk ajala griftar bolapdyr-da, wesýetnamany ýazyp ýetişen däldir! Diňe 1852-iji ýylyň oktyabrynda onuň içeri goşlary Ulan polkundaky Annamämmedet bilen Nazarmämmede gowşurylýar.

Şunlukda, Ýagşymämmediň gussaly taryhy tamam bolýar. Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň döwri gutaryp, taryhda Kyýat hanyň agtygy, Ýagşymämmediň hem ekiz taý ogly Annamuhammedden başlanan Ýomudskileriň döwri başlanýar. Ýomudskileriň nesilleriniň käbir wekilleri häzir hem Aşgabatda ýaşaýarlar¹⁴.

Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň Russiýa bilen ýakyndan aragatnaşyk açmak ugrunda bitiren uly hyzmatlary ahyrda näme üçün tragediýa bilen gutardy diýen sorag ýüze çykýar. Hakykatdan hem, Kyýat hanyň özi, uly ogly, iki agtygy şu tragediýanyň pidasy boldular¹⁵.

Biziň pikirimizçe, bu tragediýanyň iki sany sebäbi bardy:

- 1) Kyýat hap we onuň ogullary tsarizmiň tebigatyna düşümezden, onuň «asyly» häsiýetlerine juda köre-körlük bilen ynanýardylar. Munuň özi geň hem däldi. Şol döwürde Etrek-Gürgen Türkmenleri Eýranyň zulumyna garşy göreşde daýanar ýaly güýje metäçdiler. Şeýle güýç bolsa Kaspiniň aňry tarapyny, bütin Kawkazy eýelän, Eýran bilen häli-şindi uruş edýän Russiýady. Şu esasyda hem 1813-nji ýyldan başlap Etrek-Gürgen Türkmenleri Russiýa bilen ugrubir ysnyşyp gidiberdiler. Yzly-yzyna ekspedisiýalar geldi, yzly-yzyna Türkmen ýaşulularynyň delegasiýalary Kawkaza, Astrahana gitdiler. Şu ullakan jemgyýetçilik hereketiň başynda öz döwrüniň örän

¹⁴ Belli gidrogeolog, W. I. Lenin adyndaky Garagum kanalynyň ugruny kesgitlemekde bitiren hyzmatlary üçin Lenin baýragynyň laureaty adyna mynasyp bolan Karaş Nikolaýewiç ýomudskiý Kyýat hanyň (1754— 1843) ýuwlugy, Ýagşymämmediň (1806 — 1849) çowlugy, Annamuhammed ýomudskiniň (1829 (?) -1886) agtygy, N N. Ýomudskiniň (1868— 1928) hem ogly bolýar.

¹⁵ Kadyrmämmedet bu agyr ýagdaýa çydaman, soňabaka täsirli içgilere ýüz urupdyr. Ol tä 1868-nji ýyla çenli (61 ýaşynda) Aşyradadaky rus harby-deňiz bazasynda derýabegi gullugynda gezipdir we köplenç Çeleken adasynda (şol wagt ýarym ada däldi) ýaşaýardy. Onuň abraýy atasynyň abraýynyň derejesine ýetmedi.

eserdeň, köpe düşüňän adamsy bolan Kyýat han durdy. Ol XIX asyryň birinji ýarymynda Türkmenleriň arasynda iň görnükli syýasy-jemgyýetçilik figura öwrüldi. Emma Kyýat han hem, onuň ogullary hem birnäçe heder edäýmeli pursatlaryň bolandygyna garamazdan, rus patyşasynyň «adalatly» şadygtna ynanmaklaryny we onuň sarpasyny saklamaklaryny dowam etdirýärdiler. Olar özleriniň alyp baran göreşiniň şeýle hasratly gutarmagtna diňe «oslanmadyk bela», diňe düşünişmezligiň netijesi, ahyrda bolsa şol döwrüň adamlarynyň ynamyna mahsus bolan «kysmatyň salany» diýip düşündiler. Gerek wagty gymmatbaha sowgatlar bilen gujak açyp garşylap, gerek däl wagty zyndana taşlanarys diýip guman hem etmeýärdiler. **Baryp 1837-nji ýylda Tbilisä gelen Nikolaý I bilen Muhammet şanyň Etrek-Gürgen Türkmenleriniň Eýranyň raýatynda galmalydygy, olara jeza bermekde iki «dost döwletiň» arkalaşyk etmelidigi barada ylalaşandyklaryndan Türkmenleriň, şol sayda, Kyýat hanyň hem habary ýokdy. Iki şa, Etrek-Gürgen Türkmenleriniň bähbitlerini, olaryň taryhy ykbalyny bir bulgur çakyr içip, çözüp goýberdiler.** Onsoň hem patyşa düzgüni hiç haçan halkyň bähbidinden ugur almagy, oňa hormat goýmagy öwrenmändi. Hemme zatdan ýokarda onuň diňe öz bähbidi durýardy. Şu zatlara düşünmezlik Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň günäsi däl-de, ýetmezçiligidi.

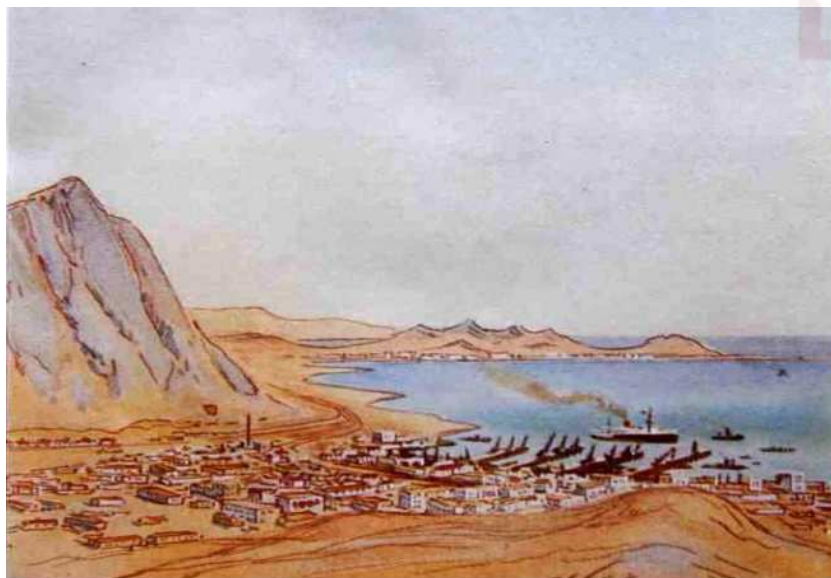
2) Ktýat hanyň we onuň ogullarynyň alyp baran göreşinde synpy taýdan dar bähbitler dura-bara rus-Türkmen bähbitlerinden üstün gelip başlady. Olar gara nebsiniň yzyna eýerip, öz şahsy baýlyklaryny artdyrjak bolup, diňe bir Türkmen täjirleri bilen däl, eýsem Eýranyň we Rusiýanyň täjirleri bilen hem aldym-berdimli konkurensiýa göreşine gatnaşdylar, Hazar deňziniň bütin güporta-günbataryndaky balyk, nebit, nebitdakyl, duz, boýag baýlyklaryny öz gollaryna saljak boldular. Olar soňabaka, köplenç, öz şahsy bähbitlerini umumy halk bähbitlerinden ileri tutup başladylar, halkyň bähbidini öz bähbitleri bilen çalşyryp başladylar. Şularyň hemmesi Kyýat hanyň we onuň ogullarynyň ummasyz derejede ýekirilmegine getirdi, olar üzňelige düşdüler we ahyr soňy patyşanyň türmelerinde we kazematlarynda pida boldular¹⁶.

Emma Kyýat han hem, Ýagsymämmedet hem öz döwürleriniň ogullarydy. Bularyň göreşiniň ahyrky gussaly netijesi bu iki adamynyň hakykatdan-da şol döwürde örän iri, öňde barýan pikirli

jemgyýetçilik-syýasy figuralar bolandygyny inkär etmäge asla esas bermeyär. Olaryň ömrüni bagş eden asyly işleri, olaryň şeýle mizemez ynam bilen başlan işleri

¹⁶ Bu ýerde M. Annaneposow, azeri täjir Mirbagerowyň, käbir mekir rus täjirleriniň, Kyýat hana we Ýagsymämmede garşy dilduşikli planlaryny agzamaýar. (A.G)

Türkmenistanyň Russiýanyň hataryna girmegi bilen, Türkmen halkynyň öz taryhy ykbalyny rus halky we beýleki doganlyk halklar bilen ebedilik baglaşdyrmagy bilen tamamlandy.

Şagadam (Krasnowdsk)

ÝAGŞYMÄMMEDIŇ GOŞGULARY BARADA KÄBIR BELLIKLER

Ylmy jemgyýetçilikde, adaty, taryh edebiýat bilen edebiýat bolsa taryh bilen düşündirilýär diýen pähim bar. Bu pähim, aslynda, Fransiýanyň beýik ýazyjysy W. Hugo degişli bolupdyr. W. Hugo taryhyň we edebiýatyň biri-birlerine gatnaşyklary hakynda ýatlaýarka diňe olaryň biri-birlerini düşündirýändigleri hakda däl, eýsem olaryň biri-birleriniň üstlerini ýetirýändigleri hakda hem nygtapdyr. Ine, indi şu pähim hem Ýagşymämmediň taryhy şahs hökmünde we sungata düşünen şahyr hökmünde täleýini öwrenmek işinde hakykat bolup çykdy. Şu nukdaýnazardan hem biz taryhy gözlegler we degşirmeler bilen bir wagtda Ýagşymämmediň, täze tapylan edebi ýazgylaryny hem okyjylara hödürlemekçi bolýarys. Bu edebi ýazgylar TSSR Ylymlar Akademiýasynyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň Golýazmalar fondunda (in. 51) saklanýar. Bu ýazgylar Ýagşymämmediň türmede uzak wagtyň dowamynda alyp baran çeper-edebi ýazgylarydyr. Ylmy jemgyýetçilige, okyjylar köpçüligine ilkinji gezek hödürlenýän bu goşgularyň we edebi beýanlaryň ideýa we çeperçilik gymmatyny açmaklygy we olaryň Türkmen poeziýasynyň taryhyndaky hyzmatyny hem roluny kesgitlemekligi, olara baha bermekligi edebiýat taryhçylarynyň paýyna goýýarys. Olary doly öwrenmek we ylmy taýdan neşir etmek işi bolsa, tekstologlaryň işidigi üçin bizden gyrada galýar. Ýöne bu kitapda Ýagşymämmediň eserleriniň ilki gezek neşire hödürlenýänligi üçin, ylmy jemgyýete we okyjylar köpçüligine düşnükli bolar ýaly, onuň edebi mirasy hakda, onuň golýazmasynyň ýagdaýy, ondaky edebi bölekler, sygyrlaryň tertibi, ondaky materiallaryň taryhy beýanlar bilen utgaşyp gelşi, hatda şahyryň öz içki ideýa garşylyklary we hatalary hakda käbir bellikler, megerem, peýdaly bolsa gerek.

Golýazma arap şriftinde ýazylan, 59 sahypa, formaty 17x22 cm. Ol golýazma 1343-ni hijri ýylynyň mähherrem aýynyň 15-nde göçürilip gutarylypdyr. Bu sene biziň täze ýyl hasabymyz boýunça 1924-nji ýylyň 16-njy awgustyna gabat gelýär. Diýmek, bu golýazma awtograf bolman, haýsydyr bir başga nusganyň ýüzünden göçürmedir. Hatda golýazmanyň başynda şeýle maglumat galdyrylypdyr: **«Bu goşgyny Ýagşymämmediň zürýadyndan çelekenli Mämmet Esen oglunyň köne golýazmasyndan ýazyp alan, şol obaly Begmämmet Ba:gy ogly. Edebiýat üşmegine getirip beren çelekenli Abdyjepbar Gapur ogly» (1 sah.).**

Şu ýazgydan görnüşi ýaly, bu golýazma 20-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda Aşgabatda ilki emele gelen edebiýat üşmegine getirilip gowşurylypdyr we ol şondan bäri Golýazmalar fondunda üns berilmän ýatypdyr. Belki golýazmanyň asyl nusgasy, ýagny Ýagşymämmediň awtografy çelekenli Mämmet Eseniň, Begmämmet Ba:gy oglunyň ýa-da Abdyjepbar Gapur oglunyň neberelerinde saklanyp galandyr. Eger bu şeýle bolup, golýazmanyň asyl nusgasy tapylýsa, ol edebiýat taryhçylary, tekstologlar üçin uly şatlykdyr. Sebäbi, edebi mirasy öwreimekde awtograf iň

ygrarly çeşme bolup durýar. Ol şahyryň pikirleniş prosesinden başlap, bütin döredijilik tagallalaryny we praktiki işlerini dogry düşünmäge kömek ederdi. Emma soňky göçürme nusgalar şahyryň şol aýratynlyklaryny doly saklap bilmeýärler, gaýtam, tersine, olardaky käbir näsazlyklar şahyryň pikirlerine we çeperçilik sistemasyna dogry we takyk düşünmegi kynlaşdyrýarlar. Ine, eýýem şu nusgada hem pikirleriň ýarymçyk göçürilen ýerleri, okamasy kyn setirler, ýalňyş göçürilen aňlatmalar gabat gelýär. Hatda golýazmanyň birinji sahypasyna şikes ýeteidigi üçin okap düşünmek örän kyn. Golýazmanyň ahyry barada aýdylanda bolsa, ol goşgular diwanynyň dowamynyň bolmalydygyny çak edesiň gelýär. Diwanda onuň Woronež türmesinde ýatan döwri barada (dört ýyla golaý) hiç hili maglumat ýok. Şol ýerde tussaglykda ölendenden soň onuň öýünden arap şriftinde ýazylan bir topar kagyzlaryň tapylandygy hem şeýle çen etmäge esas berýär. Belki, indiki gözlegler täze şatlykly netijeleri berer diýip umyt edýäris.

Bu edebi mirasa çeper analiz nukdaýnazaryndan çemeleşilende hem ol ýerde birnäçe kynçyklaryň döremegi mümkindir. Bular hem ýene eseriň tekstologik tarapyna degişlidir. Meselem, edebi ýazgylaryň elimizdäki şu nusgasynda üznüksyz diýen ýaly duş gelýän tekstologik hatalar şony habar berýär. Bu nusgany göçüreniň tüýs şahyr adam däldigini çekinmen aýtmak bolar. Goşgularyň many we aňlatmalary babatda däl, eýsem, ölçeg kapyýalar sistemasy, ritmi hem başga taraplary barada hem harsalçylyklar duýulýar. Emma ol goşgularyň asyly medeniýetinden hasap tutsaň, Ýagşymämmediň sygyr tehnikasyny ele alan, gündogar poeziýasy bilen ýakyndan tanyş bolan adamdygyny tassyklamak bolardy. Ine, kätibiň goýberen şol hili hatalary bu miras hakda pikir ýörutmekde, şubhesiz, päsgelçilik döredip biljek.

Diwany göçüren kätip şahyr Ýagşymämmediň goşgudaryny düşündirmekde sygyr aralaryndaky bölekleri, bir görseň şahyryň dili bilen, bir görseňem kätibiň dili bilen beýan edýär. Şol sebäpli hem käýerde kyssa bilen ýazylan düşündirişleriň Ýagşymämmediňkidigini ýa-da kätibiňkidigini anyklap bolmaýar. Şeýle hallar bu golýazma nusgasynda köp duş gelýär. Ýöne bu hili ýagdaýlar Ýagşymämmediň döwri üçin demokratik bolan pikirleriniň gymmatyny kemeldip bilmez. Häzirki pursatda bolsa biz olaryň düşündirişleriniň kimiňkiligi hakda ýa-da ol şahyrana mirasyň çeperçilik kämilliginiň nähili derejedeligini hakda däl-de, eýsem bu täsin ýazgylaryň real-taryhy hakykata, arhiwlerde saklanyp galan dokumental faktlara jebis gelýändigini hakda oýlanýarys...

Golýazmada bir goşgy ýa-da bölek gutaryp, täze başlananda; köplenç «نوع دیگر» diýen parsça ýazgy bar. Bu ýazgy bolsa «täze görnüş» diýen manyny berýär. Bu bölekleriň her biri täze bir wakanyň, ýagdaýyň ýa-da täze bir duýgynyň netijesinde dörän aýratyn ýazgylardyr. Meselem, kyssa bilen ýazylan bölekleriň birin-de onuň arza iberip, hoş habar gelmezmi kä diýip, intizar bolup, garaşyp ýatyşy hakda ýatlanýar, Onda şeýle setirler bar. «Indi bir-bir beýan eýleýir öz halyny, şolaryň ýalغان söziye maýyl bolup, bu gün-erte bir hoşluk gelermikä diýip, hoşnut bolarmyka diýip, umyt edip oturdym. Şunuň hoş bolmagyna bir mynajat aýdam, garyp köňlüme teselli berip, bir gazal aýtdym» (12 sah.). Bu ýerde bu maglumaty kätibiň ýazandygyny

çaklamaga hem esas bar. Ýöne, klassyky edebiýatda, umuman gündogar ýazgylarynda käte şahsyň özüne ýüzlenmekçi bolanda, hamana, üçünji bir şahsa ýüzlenýän ýaly edýändigini, şeýle bir täriň, aýdaly, Jamy, Nowaýy ýaly klassyklarda duşýandygyny hem hasaba almak gerekdir.

Golýazmadaky şol hili bir-birlerinden aýratyn külterlenip gidnen şahyrana bölekler ýa-da şol sikler şahyryň biografiýasyny takyklaşdyrmaga kömek edýän çeper-edebi parçalar bolman, eýsem olar möhüm taryhy dokumentler bolup hyzmat edip biler.

Ýagşymämmediň türme ýazgylarynda soňky kätibiň ýazgylarynyň hem orun alan pursatlary bar. Meselem, golýazmanyň girişinde Ýagşymämmediň kimdigi barada şeýle setirler bar: «Rus patyşasy Türkmenleri gelip alan çaglarynda Çeleken Türkmenleriniň japarbaý urugynyň kör tiresinden güýçläp üç-dört sany oglan alyp giden. Şolaryň biri Ýagşymämmet han. Ol bu goşgyny Orsiýetde tussag çagynda ýazan» (1 sah.). Bu, megerem, Ýagşymämmet hakda kätibiň maglumatydyr, ýagny olar kätip Begmämmet Baky oglunyň Ýagşymämmet hakdaky eşitmişleridir. Eýsem bu maglumatlaryň kätibe degişlidigi hakda nähili deliller bar? Biziň pikirimizçe, kätip soňky okuwa ýerleşdirilen üç oglan bilen Ýagşymämmediň äkidilişini garyşdyrýar. Maglumatlara görä, zor bilen alynyp gidilen diňe Ýagşymämmediň özüdi.

Diwanyň köp setirleri Ýagşymämmediň tussag edilen ilkinji aýlarynda, ýagny Kyýat han heyiz dirikä ýazylap bolara çemeli. Tussag edilip, patyşa türmesinde idegsiz — soragsyz ýatmaklyk Ýagşymämmede diýseň agyr degipdir. Öz ömründe köp şumlugy görendigini, emma beýle jebri, sütemi görmändigini, aç we hor bolandygyny, özüni saç we sakalyň basandygyny, garry atasynyň gözleriniň gapylandygyny, ony yzyna ugradyp bilmän jowranyp oturandygyny, kime ýüz tutjakdygyny bilmän, Peterburga, Tbilisä yzly-yzyna arzalar gönderýändigini beýan edip köp goşgular ýazypdyr. Ol goşgular kä gazaply, kä ýalbaryjy, käte kinaýaly ýazylypdyr. Bular türmedäki ilki duýgular bilen döräpdir.

Ýagşymämmediň türme wakalary elhençliklerden doludyr. Şolaryň iň agyr täsir edeni onuň atasynyň ölümi bolupdyr. Bir wagtlar haý-haýly han bolup oturan, rus patyşasyna arkasyny daýap, Eýran ýaly bir döwlet bilen darkaş guran, Bakuwda, Tbiliside uly hormat bilen garşylanan atasynyň bu gün, gel-gel, Tbiliside, türmede, aýraçylykda, gurpdan gaçyp, gözleri gapylyp, ölüp galmagy ýaňy kämil bolup, gylaw alyp başlan Ýagşymämmede örän agyr degipdir. Tussaglyk we atasynyň ölümünüň yzasy onuň goşgularyndan eriş-argaç bolup geçýär. Atasynyň ölümünü öwran-öwran ýatlap, kowum-garyndaşlaryndan dilgir bolup, bir görseň ahmyrly, bir görseň igençli setirleri ýazýar. Atasynyň hem, özüniň hem Kadyrmämmede köp garaşandyklary gözleriniň ýolda galandygy, ahyrda hem Kyýat hanyň ölümünden soň, onuň üç oglan bilen Tbilise gelendigi baradaky maglumatlar getirilýär we olar Ýagşymämmediň öz ekiz ogullaryna berýän atalyk nesihatlary bilen logiki sepleşip gidýär.

Ýagşymämmediň sygyrlar diwanyndan görnüşi ýaly, onuň öz wagtynda şalary amana getirendigini, at we owazynyň giňden ýaýrandygyny, özüniň ylymly adam bolup, «alym

köňlüniň» oda nähak köýmeli bolandygyny giňden beýan edýär. Ol görýän görgülerinden we çekýän ruhy azaplaryndan zeýrenip, onlarça anyk adamlara ýüz tutýar, olara wesýet edýär, nesihatlar berýär. Ol hemme tanyşlaryndan, dostlaryndan özüniň ýatlap durulmagyny, tussaglykdan boşatmak üçin alada etmeklerini we dilegde bolmaklaryny, çagalaryna hossarlyk etmeklerini haýyş edýär, olaryň käbirlerinden bolsa närza bolandygyny bildirip köp setirler, bölekler ýazypdyr. Ine, bu ýazgylar onuň diňe ruhy azaplaryny açman, eýsem onuň gatnaşyk sferasyny bilmäge hem kömek edýer.

Bu şygyr bilen ýazylan kä şahyrana, käte taryhy ýazgylar Ýagşymämmediň maşgala durmuşyny öwrenmek üçin hem gyzykly we takyk materiallar berýär. Hatda biz olaryň käbirlerini ne taryhy ýazgylarda, ne-de arhiw materiallarynyň arasynda—asyl hiç ýerde hem görmeýäris diýen ýalydyr. Olaryň birnäçesi bolsa taryhy dokumentiň ikinji gezekki tassyklanmasy hökmünde ylym äleminde gyzyklydyr. Meselem, biz ol golýazmada aşakdaky ýaly setirlere duşýarys:

«Baş ýoldaşym diýer gaýgysyz bolgun,
Her niçe eglenseň salamat gelgin»

Ýa-da:

Bir ýoldaşym bardyr näzenin atly.

Bu setirler Ýagşymämmediň aýalynyň iki bolandygyny aňladýar. Dogrudan-da, 1836-njy ýylda Ýagşymämmediň ikinji gezek bir ýaş gyza öýlenendigini G.S. Karelin hem ýatlapdyr. Ol tussag bolandan soň köp wagt geçmänkä onuň göwreli aýalyndan oglunyň bolandygyny, oňa Musa at dakandyklaryny, onuň aýal, oglan-uşaklarynyň eňreşip, intizar bolup garaşýandyklarypy habar berýän setirler hem şu ýazgylarda ýatlanýar.

Musajan, ýüzüňi göre bilmedim,
Şol armanym galdy, ogul, janymda.

Ýagşymämmediň aýallarynyň atlary Ogulmeňlidir, Amangül bolan bolsa gerek.

Tutulmagym meniň takdyrдыr, biliň,
Bigam bolmaň, her gün merdana boluň,
Ogulmeňli, Amangül, gaýgysyz galyň
Enşalla, gelir men bir niçe ýyldan.

Şahyr goşgularda baýry aýalyndan bolam ekizleriniň biriniň, ýagny Anna-eseniň adyny tutýar we öz Musajygyny ýatlaýar:

Anna-esen herýan-herýana bakar,
Nesip etse ahyr derýada çykar,
Ýadyma düşende, jigerim ýakar,

Da:da geldim, pelek, seniň eliňden.

Ine-de onuň ýene Musany ýatlaýan ýeri:

Dogup görmedimle şol Musajanyň,
Akdyrdym gözümde ganly girýanyň,
Armanym, höwesim, şol körpe janyň,
Şonuň üçin ah-u-pygan eder men.

Bu bent dogrudan-da, Ýagşymämmediň Musajygy heniz görmändigini tassyklaýar.

Ýagşymämmediň goşgularynyň arasynda şeýle setirler hem bar:

Galdy oglanlarym, şol dözmezlerim,
Galdy-la naçarym, ogul-gyzlarym.

Bu hem şol hasratyň dowamydyr. Şahyr beýle setirlerde öz ruhy hasratlaryndan habar berýär we şygry adaty taryhy ýazgylyk häsiýetinden aýrylyp, sap sungata, adamynyň içki ruhy dünýäsini aňladyjy jady sungata öwürülýär. Tebigy duýgulardan başlanýan liriki äheň şeýdip bu ýazgylarda tiz-tizden uçraýar.

Şahyr diňe öz janyňyň azaryny däl, eýsem maşgalanyň täleýi bilen hem yzygiderli gyzyklanýar:

Tussag bolup ýatdym biraz,
Güýjüm ýokdur, kömegim az,
Ýumuşkärim Mämmet Araz,
Delalat et biziň öýe.

Şahyrana çeper aňlatmalara bu ýazgylar iňňän baý. Onuň «tamam lybasymdan düşdüm» diýmesi onuň türmedäki pukara we iňňän hor ýaşayşynyň aňlanylmasydyr. Şahyryň: «Neýleýin, hor boldy tamam zurýadym» ýaly pikiri onuň şahyrlýkdaky tebigy zehininiň ýüze çykmasıdyr. Hatda ol käbir bogun husurlaryna garamazdan, kapyýa oýunlaryna üns beripdir. Käte bolsa ol, duýgynyň zarby bilen bogny däl, belki şygryn, kanuny talaby hem ýaraşygy hasaplanan kapyýanyň özüni unudypdyr. Bu bolsa kapyýalaryň şygryda eýemsireýän bir zamanynda halanmajak ýagdaýdyr. Şu ýokarky ýagdaýlaryň ählisine biz aşakdaky iki bentde duşýarys:

Niçe aňlap esere düşdüm,
Bir tükenmez derde düşdüm,
Gelip alys ýere düşdüm,
Çagyrsam ýetişmez, ýetişmez.

Elbetde, bu günler geçer,
Ah, biri-birinden naçar,

Ýaman günde dostlar gaçar,
Şolar üçin ýanar boldum.

Kimdir biriniň agysyny aglap ýazan goşgusynda Ýagşymämmet bir ýerlerde ölen ol bendäniň ýekedigini we arman bilen dünýäden geçendigini: «Özi öldi, meni goýdy namysa» — diýip ýazýar. Özüniň bolsa hut şol adamyň aryny almakçy bolanda tussaglyga düşendigini hasrat bilen ýatlaýar. Belki bu agysy aglanýan adam Kyýat handyr, Kyýat hanyň ýany bilen nökerni ýa-da aşpezmi bolup giden, hälki ady tutulan Durdymämmetdir ýa-da başga edebi böleklerde körpe dogany hökmünde ady tutulýan Hally Çarmak (?) diýilýän adamdyr. Belki, şu soňky dogrudyr, sebäbi şahyr «ýalňyz dogan», «hemra dogan» ýaly jümleleri tiz-tiz ulanýar:

Mesgeni Mekge, hudaýa, behiştde jaýyn alan,
Niýeti hemra bolup, kyrk çiltene ýoldaş bolan,
Eý nowasyz... bir atadan ýalňyz dogan,
Wadaryga, haýp, arman birle geçdiň dünýeden.

...Ýaşlygynda ýatmaýyp hiç, daýyma, namaz okan.
Ýekeligini belli boldy, bolmady ýasyn çeken,
Ýüklenip meýdi çykanda görmedik garşy çykan,
Haýp, arman birle geçdiň ýoldaşym hemra dogan.

Ýagşymämmediň goşgularynyň ýüzlerçe setirleri dini äheňde ýazylyp («Meni azat et!»), ol hudaýa, çaryýarlara, «keramatly» öwliýälere ýalbarýar. Goşgularda başdan-aýaga diňe bir zat hakda — azatlyga ýaykmak, watana gaýtmak arzuwy edilýär:

Armanym, höwesim, men şundan gitsem,
Ülkäme baryban maksadga ýetsem,
Mekge, Medinäge zyýarat etsem,
Kyblanyň hakyna meni azat et!

Ýitirdim aklymy, huşlarym haýran,
Günbe-günden ýeter hallarym weýran,
Ýa pirim Ysmamyt şol Seýit birýan,
Sizleri çagyryp, hümmet islärin.

Zyndanyň içinde köp horluk çekdim,
Umyt edip, gözleýip ýollara bakdym,
Daýym Baba(!) bilen şol Hajy Magtym,
Sizleri çagyryp, hümmet islärin.

Emma hiç kim we hiç zat Ýagşymämmediň dadyna ýetişmeýär. Patyşaçylyk düzgünler we poliseý kanunçylygy ony sarap taşlapdyr. Şundan soň ol şeýle nygtaýar: «Öwlyä, müstehit bolganyňy çagyrdym, hiç birinden maňa hemaýat ýetmedi. Ýene janymda arman galmasyn, hiç bolmasa, kowum-garyndaşlarymy çagyraýyn, belkem, şolaryň içinde bir gaýratly goç ýigit tapylsyn — diýip, bir mynajat başlaýyn, kazy-mollalaryny, hemmesini goýman çagyraýyn». Şundan soň goşgularyň täze sikli/döwri başlanýar. Bu pikirler real ýagdaýlardan dörän duýgularyň ýüze çykarmasydyr. Köne orta asyrylyk taglymatlar, allahy ideýalar şeýdip ilkinji gezek hakykatyň zarbyny görýär. Adam aňy real hakykatyň önümi bolan pikirleri işläp başlaýar. Şahyryň dini taglymatlara näumyt, belki ähtibarsyz garamagy we onuň real adamlara bil baglamagy ol edebi bölekde iňňän sada, belki ýöntemje berilendigine garamazdan, olar köp wagtky çuňňur analizleriň ýüze çykarmasy hökmünde gyzyklydyr. Bu bölekler, hut şonuň üçin bolsa gerek, soňkurak mahallarda ýüze çykyp ugrapdyr. Şol sebäpli ol hili edebi bölekler bize gelip ýeten golýazma diwanyň ahylarynda peýda bolup ugraýar. Eger golýazma diwanyň yzky bölegi tapylsady, onda bu hili real pikirlenmäniň elementleriniň artandygyny, ol megerem, has äşgär ederdi.

Ýagşymämmed öz ýazgylaryny türme durmuşynyň sene ýazgysyna öwürpdir. Ol ýerde biz onuň ömrüne degişli materiallaryň uly toparyny görýäris. Hatda ol goşgular Ýagşymämmediň haýsy şäheriň üsti bilen ötüp gidendigini, marşrutyny, haýsy ýerde näçe wagtlap saklanandygyny, haýsy ýerde nähili zorluklar görendigini kä ýaýbaň, käte detallarda ýatlap geçýär. ýöne ol goşgular howsalaly we gazaply ýaşaaýyşda ýazylandygy üçin bölek-büçegräk forma alypdyr: käbiri ýaňy başlanýan, käbiriniň esasy bölekleri, käbiriniň bolsa netijeleri teswirlenene meňzeýär. Hatda ol aýratyn duýgularyna özbaşdak bölekler berip oňupdyr.

Sadylla bolup - oturdym,
Gaýgydan janym gutardym,
Çeşmi röwşen bolsun ilim.
Ýatmany, daňlar atyrdym.

Bu bent bir gijäniň hasratynyň we ruhy azabyňyň çeper formada ýüze çykaryljak bolunmasydyr. Bular heniz timarlaryň ýetişilmedik, ýöne real duýga esaslanylan sungat eseriniň eskizini/ طرح ýadyňa salýar. Şeýle kytgalar قطعہ لر(bölek şygrylar) onda örän köp uçraýar.

Diwanyň soňky sahypalaryndap Ýagşymämmediň tussag edilmeginde Eýran häkimleriniň eliniň bardygy gös-göni äşgär bolýar. Ýagşymämmedi satyn almak üçin şazada Hemzäniň 10 müň tümen bilen ýörite gelendigini görkezip, özüniň Eýranyň Enzeli, Sary ýaly port şäherine eltilendigini, soňra Lenkarana, Bakuwa baryp, karantinde aç we hor bolup ýatandygyny; gapysynyň gije hem gündiz garawully bolapdygyny beýan edipdir. Ol şu diwanyň ahyrragynda:

Ýagşymämmet diýer bir ayz bende,
Orus ülkesinde galdym zyndanda,
Günbe-günden derdim artar zyýada,
Waryssyz¹⁷ galar boldum, neýläýin —

diýip, patyşa türmesinde ymykly galmaly bolandygyny aňladýar.

Ýagşymämmet köp synanşyklar etse-de, ir-u-giç, asyl hiç wagt türmeden çykajakdygyna göz ýetiripdir. Şu sebäpli soňa baka şahyryň goşgularynda göwnüçökgünlilik, terkidünýälik ýaly ähenler peýda bolup ugrapdyr. Hatda ol «gara bagrynyň gan bolandygyny» nygtap, durmuş bilen, ýaşayş bilen, garyndaşlary, ili-halky bilen, deň-duşlary bilen, garry enesi we beýlekileri bilen hoşlaşyp başlaýar, olara «razy boluň» diýip ýüz tutýar. Bir ýerde bolsa ilat üçin, halk üçin tussaglyga giriftar bolandygyny ýañzydýar. Emma şahyr bu pikiri faktlarda beýan edip ýetişmändir ýa-da şeýle bölekler diwanyň yzky böleklerine düşüp gidipdir.

Elbetde, Ýagşymämmediň diwanynda döwrüne we şertlere laýyklykda nädogry pikirleri ündeýän şygyr böleklerini hem görmek bolýar. Ol patyşa Russiýasyndaky şalyk düzgünini, Eýran döwletiniň syýasat babatdaky pirimlerini tankyt edýärkä mamlady. Ýöne ol möwritini geçiren we çüýrän şol düzgünleri tankyt edýärkä rus halkynyň we pars zähmetkeşleriniň üstünden dökülýän pursatlarynda şahyryň pozisiýasy nädogrudyr. Bu bolsa, megerem, şahyryň şahsy gazabynyň täsirinden emele gelen duýgulardyr, ýagny gaharyň we gazabyň adamynyň akyl we pähimini basmarlamagynyň netijesidir. Dogrudan-da, siňe seretseň, şahyr patyşa düzgüni hem samoderžawiýe sistemasy bilen azatlyga ymtylýan we göreşýän Russiýanyň we çydamly rus halkynyň arasynda tapawudy, uçurymy ol entek öz çuňlugynda synlap bilmändir, oňa akyl ýetirip bilmändir. Ol hatda hakykat we adalat hakdaky pikirlere hem ýüzleý çemeleşipdir. Ol, elbedte, diňe öz halas edilmesi, öz azatlygy hakda pikirler ýöredip oňman, eýsem halkyň bagtly ýaşayşy, erkipligi hakda hem oýlanypdyr. Emma ol şu hili durmuşy gazanmagyň metodyny we mümkinçiliklerini görüp bilmändir. Ol başga hili bolaýyp hem bilmejekdi. Ýagşymämmet sowatly, belki alymlara uýan adam bolandygyna garamazdan, XIX asyryň birinji ýarymyndaky şertlerde Russiýanyň patyşalyk düzgüniniň we Eýranyň monarhistik ýaşayşynyň çüýrük esasyyny ylmy taýdan degşirip we düşüňip bilmejekdi. Ony Ýagşymämmet däl, eýsem gündogar halklarynyň göreşiji nesilleriniň uly tapgyry hem görüp bilmändi. Hatda azatlygy gazanmak ýaly rewolýusion ideýa ýeten demokrat pähimdarlar hem halkyň we ýurduň azatlygyny nähili ýol bilen gazanyp biljekdiklerine entek gutarnykly düşünmändirler.

Şu barada şeýle bir fakty ýatlamak gyzyklydyr. I. N. Atabekýan 1894-nji ýylda hut şol problema boýunça F. Engelse hat arkaly ýüz tutupdyr we Ermenistanyň haçan we nähili bolanda rus we

Eýram häkmetiniň zulumyndan azat bolup biljekdigini sorapdyr. Şondan soň F. Engels 1894-nji ýylyň 23-nji noýabrynda I. N. Atabekýana ýazan hatynda Ermenistanyň Rus patyşasyňň zulumyndan azat bolup biljek wagtyňy we şertlerini nygtap şeýle ýazypdyr: «Но если говорить откровенно, мое личное мнение таково, что освобождение Армении от русских станет возможным лишь в тот день, когда русский царизм будет свергнут»¹⁸ (K. Marks, F. Engels i rewolýusionnaýa Rossiýa. M., 1967, 712 sah.). F. Engelsiň bu pähiminiň hakykatdygyny Beýik Oktýabr sosialistik rewolýusiýasy subut etdi.

Şeýle synlamadan soň, Ýagşymämmed ýaly bir şahsyň köp ýyllaryň dowamynda sowuk türmelerde ýalňyzlykda oturýarka pessimistik oýlara batyp galmagy we käbir yrga, belki, nämakul pikirleri aýdan bolmagy kadadan çykma ýagdaý däldir, iň bir ähmiýetli zat bolsa, şol hili yrga ýa-da nämakul pikirler onuň tutuş garaýşyny kesgitlemän, belki onda möwsümleýin bolup geçen hallardyr. Bu bolsa aýratyn nazara alynmalydyr.

Sungat pikiri we ideýany hut obrazly formalarda ýüze çykarýandygy we adama çeper estetik täsir berip bilýändigini üçin sungatdyr. Ýagşymämmediniň türmedäki edebitaryhy we şahyрана ýazgylary onuň ýaşan zamanasyny däl, belki döwrüň gatnaşyklaryny dile getirýer. Ol, ine, hut şu tarapy bilen hem guraksy arhiw dokumentleriniň uly harmanyndan has güýçli täsir döredip bilýär. Onuň çuň duýgy bilen hyruç edip ýazan «Tabşyrdym», «Neýläýin», «Şundan azat etgil meni» ýaly şygrylary, tutuşlygyna alnanda, tüýs sungat eserleri bolup galýarlar. Olaryň ähmiýeti, olar şahyryň real-taryhy başdan geçirmeleriniň çeper ýüze çykması bolup durýanlygyndadyr. Şahyryň patyşacylyk düzgünlere garşy gazabynyň we protestiniň edebiýatda peýda bolması Türkmen edebiýatynyň taryhynda progressiw ýagdaýdyr we bu hili hadysa bizde megerem köp bolmandy. Biz şol goşgulara klassyky poeziýamyzdaky ýaly belent intonasiýany, şahyranalygy hem görýäris, ýöne onuň biziň edebiýatymyza täze getiren zady taryhy anyklykdyr, janly adamdyr we real duýgularydyr. Bu bolsa 19-njy asyr sygyr sungatymyz üçin köp zatdyr.

Şeýle bolaň soň her hili ýetmezçiliklerine we kemçiliklerine garamazdan, bu goşgular Türkmenleriň taryhyny öwrenmekde gymmatly çeşme bolup biler. Diwan başdan-aýaga aýraçylygyň derdine, watany, azat durmuşy küýsemegiň ýiti duýgusyna ýugrulan eserdir. Bu taryhy çeşmede onlarça real-taryhy adamlaryň atlary getirilýär, köp anyk wakalaryň beýany berilýär, Türkmenleriň Russiýa, Eýran bilen gatnaşyklarynyň faktlary yzarlanýar, halkyň şol zamanlardaky jemgyýetçilik-syýasy pikiri beýan edilýär. Bu edebi hem taryhy çeşmäniň gymmatly taraplary hem şondadyr.

¹⁸ “Meniň şahsy pikrimçe, haçan-da Orsýetde patyşalyk düzgüni ýkylanda, Ermenler azatlygyna gowşup biler.”

Çeleken, Garagöl obasy

ÝAGŞYMÄMMEDIŇ GOŞGULARYNDAN BÖLEKLER

...Apardylar meni ýat ülkä, daşa,
Takdyra ýazylan owalda başa,
Heserdeş **Kakajan** — ýigitler başy,
Ynanyp öz ornum saňa tabşyrdym.

Şu garyp ýerlerde köp çekdim derdi,
Pikir edip, oýlanyp maslahat gurdy,
Jan **Töre** hem **Halym** ýigitler merdi,
Unutma, täsibim saňa tabşyrdym.

Sözlegende maslahatyň ozaly,
Köp diýdim, ýoruldym bikär gezeli,
Nazar, Satlyk — ýigitleriň gözeli,
Muwafyk ilatym saňa tabşyrdym.

Geçirdim göwnümden munça hyýalym,
Ýaýnap galdy meniň ähli-aýalym¹⁹,
Jana mährem **Nazar**, şol **Guly** hanym,
Öwladym, külpetim size tabşyrdym.

Ýekelikden çekdim köp gussa derdi,
Janymyň aramy şol nöker **Durdy**,
Ýatdan ýakyn bolan şol **Allaberdi**,
Ussalyk işimni size tabşyrdym.

Şu derdden gutarsa eýa biribar,
Allahym afu²⁰ etse şol perwerdigär,
Külpete wareste sen-sen **Allaýar**,
Külpetim, jigerim saňa tabşyrdym.

Howpumyz kän haýýatlary
Aýtsam kändir atlary,
Esenguly ýigitleri,

¹⁹ Ähli-aýalym — maşgalam, çagalarym manysynda.

²⁰ عفو

Talaş ediň bu ýurt üçin!

Haýrana galyp durduňyz,
Bolan işleri gördüňiz,
Bu sapar meni berdiňiz,
El göteriň, özbaş bolmaň!

Iliň ýagşylarny görüň,
Pikir edip, maslahat guruň,
Men barynça aram boluň,
Bizar bolmaň siz ýurtdan!

Owal janyňyz berdiňiz,
Haýrana galyp durduňyz,
Ujundan birin gördüňiz,
Puçdur bularyň ahyry!

Ýagşysy-ýamany haýsylar,
Bu ýurdy bozan a:sylar,
Tekepbiri kân sopular,
Yhlas ediň siz ýurt üçin!

Sopularyň päli ozupdyr (azyppdyr?),
Ýamandan ülke dolupdyr,
Ahyrzamana gelipdir,
Yhlas ediň ol ýurt üçin!

* * *

Güýçlüdir azarym, her günde hasta,
Tükenmez derdim kân, boldum höweste,
Hemsaýa hamrakdyr şol **Esen usta**,
Unutma, ýat eýle her günde meni.

Ah, bolarmyka ahyr watana barmak!
Gardaş, dogan, dost-ýar ýüzüni görmek,
Haýp gitdi ýene şol **Hally çarmak**?
Şu günlerde maňa şol gerek boldy.

Raýymny gaýtarman, sözüm bitirgen,
Şah-şazadaga arzym ýetirgen,
Patyşa, wezirden halat getirgen,

Ah, şu günlerde maňa şol gerek boldy.

Maksada ýetişip, şol şehid öldi,
Aryny almadym, boýnumda galdy,
Bilgeşli getirip, kast bilen boldy,
Namysy boýnumda galdy nepläýin.

Maksadym köňlümde, dilimde häzir,
Ruhum rowan bolup, ülkede gezer,
Dogan daýym meniň şol **Amannazar**,
Hosdarym, zarymny saňa tabşyrdym.

Ýetişmez bu ýerden dadym-u sabrym,
Tükenmez möhletim, şol köňlüm ahym,
Gapyl galan meniň şol **Baba daýym**,
Janlarym jigerim size tabşyrdym.

Nähak ýerden gitdi bu şirin janym,
Gapyllykdan bilmän diri aýryldym,
Yhlasly **Ybraýym**, hamrak doganym,
Gaýrat et, hiç kimge mätäç bolmagyn.

Goýup ülke ýat ýerlerde galanym,
Ejizläpdir köňlüm hem janym, dilim,
Ataş bilen **Şyhy**, dogan ýegenim,
Köp zarlar şu köňlüm sizi görmäge.

Owal başdan ýaşlygyndan saklanym,
Hally, Salyh, iki körpe doganym,
Şükür han, serhoşluk, sahypkär begim,
Gaýrat ediň, hiç wagt gamgyn bolmagaý.

Ah, şu garyp ýerlerde meniň dilegim,
Galkynyp, guwanyp gezen doganym,
Röwşenim, çyragym, şirim, peleňim,
Geldimämmet gardaş, gamgyn bolmagyn.

Ah, munça wagtlap zyndanda ýatdym,
Muňalyp, ylmyňdan köp umyt etdim,

Janymyň tarasy, şol **molla Satlyk**,
Meniň üçin köp ýalbargyn hudaga.

Hiç tükenmez meniň (bu) günüm, ertäm,
Birýan bolup, sorap şol ýaka ýyrtan,
Görogly batyrym, şol **Berdi kürte**,
Şu hasta janyma tara istärin.

Hiç gadrymny bilmez özge ilatlar.
Hatyram saklagan, şol eziz kürtler,
Röwşenim, dideler galdy zürýatlar,
Şolar üçin mähribanlyk kylgaý siz!

Dost bilen duşmanym boldular aýan,
Kimdir meniň hatyramny saklaýan,
Hormatga mynasyp, şol **Ilgeldi han**,
Unutma, her zaman ýat eýle meni!

Girä düşdüm rejep aýy,
Aýryldym ilden judaýy,
Deňim-duşum, aga-ini,
Gäh-gäh ýat eýläňiz meni.

Peterburga gönderdiler habarym,
Eşidip aglasyn gardaş doganym,
Esen aga diýen hamrak ýegenim,
Sen aglagyl meniň üçin «waý» diýip.

Ýagşy adym ýaman diýip aýtdylar,
Gapyllykda nähak ýerden tutdular.
On iki aýga wadamyzy (eltdiler),
Eşidip aglaňyz, naçar doganlar.

Peterburg diýgeni bir uzak ýoldur,
Tiz geler diýgeni tamamy a:ldyr,
Ahyrky wadamyz on iki aýdyr,
Ondan soňra çäk giriban boluňlar.

Her aýym bir ýyldyr, bir günüm aýdyr,

Niçiksi menzildir, niçiksi jaýdyr,
Kyblagähim munda köp nämydardyr²¹,
Şonuň üçin istihanyň kül boldy.

Tiflisge kagyz ýetirdim
Gaýgu-gussada ýatyrtdym,
Intizar bolup oturdym,
Gelse hoşnud bolarmykam?

Geliban ýolun garadym,
Her günde sorap aradym
Pikr edip, aglap-eňredim,
Gelse hoşnud bolarmykam?

Bardy, kagyz, okyp görädi,
Şahadatsyz ýalغان bildi,
Pikr etdi, durdy, oýlandy,
Gelse hoşnud bolarmykam?

Murahas²² jogabyn eşsem,
Ah, gidenden salam göndersem,
Gardaşlarym hoşnud etsem,
Ah, şol gün maňa bolarmykam?

Duşmanlar bardy buşlady,
Ýygylady maslahat kyldy,
On müň tümen pul ýollady,
Bizni satyn almak üçin.

Eşidip şadyman bolduňyz,
Göýä elinizde bildiňiz,
On müň tümenge aldyňyz,
Çeşmi röwşen bolsun ilim.

Köp pikir maslahat kyldy,
Hemze han boýnuna aldy,
Hökman orus berdi bildi,

²¹ Atasynynyň ybjalyksyzdygyny aýdýar.

²² مرخص

Garry duşmandan dost bolmaz²³.

Özge bar işin bitirdi,
Bermedi kowdy gaýtardy,
On müň tümen pul getirdi,
Bizni satyn almak üçin.

Gaýraty ýok, namys-ary,
Geldi tamam deň-duşlary,
Dogan-gardaşymnyň biri,
Gapylykda satdy meni.

Ejizläp köňlüm bozuldy,
Il-günden elim üzüldi,
Şu gün arzamyz ýazyldy,
Ýetişdi **Tähran** şährine.

Eşidip şadyman bolduňyz,
Göýä eliňizde bildiňiz,
Habarnama göňderdiňiz,
Külli Eýrana, Turana.

Jigerim ýandy, alyşdy,
Habarym äleme düşdi,
Gardaşlarym zar eňreşdi,
Gara geýip, gan aglaňyz.

Otuz ýyl gullugymyz ýitdi,
Muhammet şa diýenin etdi,
Bizni şu gün aldap tutdy,
Razy boluň deňim-duşum.

Ülkämden aýrylyp, eşret kylmadym,
Şat bolup, begenip, bir gün gülmedim,
Niçe günden bari il-gün görmedim,
Rugsat ýokdur, gidebilmen, neýläýin.

²³ Bu ýerde «garry duşman» hökmünde Muhammet şa göz öňünde tutulýar.

Men tutuldym owazama, adyma,
 Ýanar boldum nähak işiň oduna,
 Her çend kowum-gardaş düşer ýadyma,
 Akar gözlerimniň ýaşı, neýläýin.

Ejizläpdür köňlüm, kagyzdan ýuka,
 Sygyndym allaga, ýalbardym haka,
 Maňa jebir edeniň hak öýün ýyka,
 Alym köňlüm, ýandy janyň, neýläýin.

Meniň şundan gitmekligim gümana,
 Şalary men getirdim-le amana,
 Şol sebäpli galdym nije zamana
 Şonda jaýym boş galdy (-la), neýläýin.

Bile bilmän, neýläýin, bir derde duçar bolmuşam,
 Aýralyk derdin çekip köp munça bimar bolmuşam,
 Her ne etseň eý hudaýa, şunçarazy bolmuşam,
 Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Arzymny tamam edip, aýtmaga sözüň galmady,
 Habarmyzny gönderip, kyrk günde jogap gelmedi,
 Ýüzün Babaly görsün, iýmäge çörek bermedi,
 Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Derdimni yzhar edip, men kimge diýem, eňreýim,
 Çäresin tapmaý durup, men kyblagähim gönderem,
 Gözi görmeý, gide bilmez, indi kimge ýüz edem,
 Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Men garyp köp ýalbaryp, şu ýerde çagyrdym hakym²⁴,
 Bir garaňky öý içinde tussag oturdym hakym,
 Agyrym kändir, günähim ber huda, alla hakym,
 Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Men syrym her kimge hiç ýerde diýip aýtmas idim,
 Sözümi äşgär edip, halk arasynda diýmes idim,
 Munça kân şumluk görüp, hiç ýerde haýyr²⁵ görmedim,

Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Ýaradan alla, meniň şul mezajymga ber rawaç,
Kimselerni gam içinde, kimselerni etdi şat,
Niçe ýyllap hyzmat eýläp, ahyry etdi hyraç,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Çäresiz ýalňyz oturdym, şunça kân gussa çekip,
Beýigine arz edip, gähi günde daşgar çykyp.
Bu işe haýran galyp, men bu şirin jandan geçip,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Bile bilmen neýläýin, aklymyz nadan bolup,
Takdyrym dahyl bolupdyr, kysmatym munda gelip,
Gijeler kuran okyp, munça hudaga dad edip,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Ýaradan alla meniň bir dem kararym galmady,
Şunça kân arza berip, hiç bir jogabym gelmedi.
Öwliýäler çagyryp, barça diýenim bolmady.
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Munça kân habar alyp, ahyr sözüمنى aňladym,
Biwepa dünýämişin, hiç bir mazasyn görmedim,
Gijeler kuran okyp, tagat kylyp, köp agladym,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Eý köňül kyldym günä, hergiz şadyman olmadyň,
Haýp, ol emriň edip, zerre girýan olmadyň,
Bu ýalançy dünýede baş günden artyk durmadyň,
Ýaradan alla diýem, şundan azat etgil meni.

Aldaýyp getirip, zyndana saldy,
Tagsyrymyz nedir hiç bilinmedi,
Ah, şol sebäpli kábäm zyndanda öldi,
Ölüşi dert boldy maňa, neýläýin.

Niçe wagt bu ýerde nähakdan galdym,
Alty aýlap munda saralyp-soldum,

Nesibäm birigip, men şu gün geldim
Dini yslam, ähli sünni begeniň (?)

Niçe gün ýanymda soldatly gezdim,
Başymdan geçenin tamamyn ýazdym,
Pikr edip, pähm eýläp, niçe söz diýdim
Ulug ilim, kowum-gardaş begeniň.

Ýegşenbe gün arza ýazyp bermeli,
Duşenbe gün serdaryny görmeli.
Ondan soňra rugsat alyp gezmeli,
Obadaşym, hemsäýalary görmeli.

Soldatlar garşymy alyp durdular,
Begzadalar tamam gelip gördüler,
Ahyrynda tagsyrly men etdiler,
Maňa tabyg nökerlerim begeniň.

Kysmat boldy, ýaman ýerlerni gördüm,
Bir arzy etmäge baş tümen berdim,
ýitirdim ýolumny, her ýana urdum,
Deňim-duşum, syrdaşlarym, begeniň.

Jem bolup, oturyp maslahat gursam,
Köňül maksadymnyň baryny diýsem,
Ahyrynda tagsyrly men etdiler,
Ne peýda, gözleşdim, gelmediň ogul.

Niçe wagtlap gelir ýoluň gözledim,
Üç aýlaýyp seni diýip zarlady,
Wesýetim tutsaň, men razy boldum,
Bir-biriňden hergiz juda bolmaňyz.

Wesýetim meniň ýerde galmasyn,
Şaýy-sünni duşmanlaryň gülmesin;
Araňyzda şeýtan pygly gezmesin,
Bir-biriňiz gadryn ýagşy bilgeýsiz.

Şular üçin dynman kuran okadym,
Gaýgysyndan, gussasyndan kakadym,

Sabyr eýledim,razy boldum,bekidim,
Paýlaşyň derdimni,yzhar eýläýin.

Aglaýa-aglaýa gözi kör boldy,
Uly ili görmedim diýp zar boldy,
Şolaryň süňkleri Tiflisde galdy,
Götorebilmedim,yzhar eýläýin.

Ahyrat yzasyn men şunda çekdim,
Gardaşym geler diýp,köp ýola bakdym,
Şular üçin elli tümen harç etdim,
Götere bilmedim,yzhar eýläýin.

Aýtmaga wesýet barsyny diýdi,
Oglum Hydyr diýip,zaryn eňredi;
Üç aýlaýyp,geler diýip gözledi,
Närazylyk etdi,yzhar eýläýin.

Ýazylmyş,takdyrmyş,topragy geldi,
Oglum gelmez diýgen tamasy ýokdy,
Köp ýalbaryp,ahyrrazy gitdi,
Kötälik²⁶eýlediň,gelmediň gardaş.

Köňül maksadymnyň barsyny diýdi,
Gerdişiň,elinden jigerim ýandy.

.....²⁷

Menden aýry tamam baryň bilip siz,
Oturyp maslahat,bina gurup siz,
Meniň kysmatymga hoşhal bolup siz,
Gapyllykdan tora düşdi,neýläýin.

Kysmatym,takdyrga tagajjyp²⁸galdym,
Gardaşym çagyryp,köp tama kyldym,
Sebäbin eşidip,soraýyp bildim,
Habardaram,şuňa galdym,neýläýin.

Dilini bir edip,özi aldatdy,

²⁶ کوتاه لیک

²⁷ Beýleki iki setiri golýazmada ýok.

²⁸ تعجب

Soňra puşman edip, jigerim ýandy,
Habar ýokdur, gardaş bildi, bilmedi,
Puşman etsem gaýdyp gelmez, neýläýin.

Umydym alladan, ýaradan hakdan,
Naçarym **Suýşe** jan tamahym köpden
Senden aýry kişiden tamahym ýokdan,
Sen hem meni unutdyň-da, neýläýin.

Köp muşakgat gördi bu gara başym,
Aýyrdym käbämi, hemra ýoldaşym,
Jigerim Süýşe jan, eziz ýoldaşym²⁹,
Unutmaz, ýat eýlär her günde meni.

Gönderdim ruhumny peri geldi aý (?)
Zyndanyň içinde (bagrym?) dagladym,
Annaesen serdarym nahak howlukdy
Talwas etsem gide bilmen, neýläýin.

Käbäm gitdi, myradyna ýetmedi,
Wesýetiniň hiç birini diýmedi,
Paýlaşyp derdýmni, hiç kim datmady,
Ýeke özüm söndüm, imdi neýläýin.

Ah, gördüğim diýsem kändir garyndaşym,
Munça kän şumlugy gördi-le başym,
Köp jepa eýledi şol kyblagähim,
Şol sebepli gara bagrym gan boldy.

Beýle gitmeklikden gelmek gümana,
Hiç barmydyr menden habar nyşana,
Ýaman günler her gün ahyrzamana,
Doga eýläň deňim-duşum, ýigitler.

Ýaradan ýar bolup, medetkär bolsaň,
Şu ýaman günlerden sen alyp berseň,
Kowum-gardaş, oğlanlarymny görsem,
Doga eýläň maňa öz külpetlerim.

²⁹«Süýşejan ýalňyzym, şol naçar uýam» diýen warianty hem bar.

Bu ýerlerden niçeleri aşandyr,
Aýrallyk derdinden ýanyp bişendir,
Özümi ýitirip, aklym çaşandyr,
Doga eýläň maňa hemsäýalarym.

Men neýläýin aýra düşdüm ilimden,
Aýrallygy aýy gördüm ölümdeň,
Men galmyşam şu belaga dilimden,
Şu sebäpli gelip düşdüm zyndana.

Dada geldim şu gerdişiň elinden,
Ilat üçin gire düşdüm dilimden,
Habar beriň bizge kábäm enemden,
Razy bolsun deňim-duşum, ýigitler.

Alajym galmady, bara bilmedim,
Halyň-ahwalyňny sora bilmedim,
Ahyrynda ýüzüň göre bilmedim,
Razy bolgul kábäm jan enem menden.

Eý ýaranlar musulman,
Gelen döwran geçdi bizden,
Ýüwrüp gelip ham hyýalym
Ykbalymyz gaçdy bizden.

Bihuşlykdan boldum däl,
Gaçdy-la bagtym ykbaly,
Ah, harap bolan **Esenguly**,
Gapyllykda gire saldy.

Aklym haýran bolup çaşdym,
Ýaman günlere sataşdym,
Bir tükenmez derde duşdum,
Gitdim ýanyp bişe-bişe.

Aklym haýran, boldum däl,
Gitdi-le köňlüm hyýaly,
Galdy Esenguly ili;
Gitdim zarlaýa-zarlaýa.

Owaldan aklym ýetmedi,
Köňlüm diýenim etmedi,
Köp gardaş, biri gitmedi,
Gitdim zarlaýa-zarlaýa.

Ah, kimi görsem şoňa habarym bersem,
Her ýeten baýa:rga telmuryň dursam,
Ne peýda, düşüni şol günde gördüm,
Ýora bilmän, gelip düşdüm zyndana.

Her saba, her günde külpetim zarlap,
Paýlaşyň derdimni dostlarym kepläp,
Her baran kimseden meni soraglap,
Ahwalymny ýazyp, sizge gönderem.

Özüm birle maksat berjaý bolmady,
Köp arz etdim, töwellamy almady,
Salamnama eşidiban gelmedi,
Razy boluň uly ilim, gardaşlar.

Men razy men sizden başdan-aýaga,
Ulug-kiçik, ýagşy-ýaman baryňa,
Dost-duşmany aýyrmaly dynmaga (?)
Razy boluň, eý gamhorum, ýigitler.

Ýaman kaýsy, ýagşy parhyn bilmezler,
Jem bolup, maslahat gurup gelmezler,
Men ölemde ýerim sizge bermezler,
Hebes eýläp, gelmediňiz, gardaşlar.

Otuz ýyl döwran sürdiňiz,
Il begi bolup geldiňiz,
Deň-duşdan gaýra galdyňyz,
Pelek sizge zor eýledi.

Ýamany-ýagşyny aýmaýan,
Kimse derýany soraýan,
Söýünhan elden direýän,
Hanzadyňyz elden gitdi.

Dini yslamy direýän;
Bilbiller kibi saýraýan,
Köp uzak ýoluň garaýan,
Zer halkaňyz elden gitdi.

Çagyrdym bäräk gelmediň,
Kaýda galanym bilmedim,
Zamana kimin bolmadyň,
Kowum-gardaş sizge diýem.

Özi ygtybarly bir şirin dilli,
Il içinde maglum, şerigat ýolly,
Öldürgen kim, ölgen ýerleri belli,
Hergiz unutmaz men, alur men şuny.

Menden gaýry ýokdur şunuň syrdaşy,
Namysyn ýuwutdy kowum-gardaşy,
Barypdyr nadana şonuň ýoldaşy (?)
Awysy janymda galdy neýläýin.

Eý ýaranlar, musulmanlar,
Oslanmadyk işler boldy,
Niçe wagt zyndanda galyp,
Möhletimiz ýakyn geldi.

Az galypdyr, açylar gizlenen syrlar,
Ýalandan güwälik berendir şalar;
Öwladym Söýünhan, janym ýigitler,
Sizden bir delalat göre bilmedim.

Ah, getirip tussaga saldylar,
Ýarag-esbabym aldylar,
Tamam halk haýran galdylar,
Halym şu gün boldy weýran.

Bijaý ýerde mydar bolmaz,
Jan kábäm gözleri görmez,

Kaý ýere barur? Ýolun bilmez,
Istihanyň ýandy şu gün.

Owazym eşdildi daşdan,
Maňa kysmat ozal başdan,
Gözden akan ganly ýaşdan,
Ýandy ýüregim, neýläýin.

Pikir edip, oýlanyp, her ýana bakdym,
Ýazylan takdyrmyş, neýläýin, çekdim,
Daň atynça okyp; kyblaga bakdym,
Şu sebäpden rehm eýledi, hudaýym.

Ýedi günläp açlygymdan kakydym,
Gije-gündiz dynman kuran okydym,
Sabr eýlediň, razy boldum, bekidim,
Şonuň üçin afu eýledi, hudaýym.

Gije-gündiz gapyda garawul durdy,
Bir aýda, kyrk günde başymyzy syrды,
Hörek diýip gara çöregni berdi,
Men ýanmyşam takdyrymga, halymga.

Aýtsam meniň görgenim kändir,
Aýtmasam janymda armanym çohdur,
Sygyndym allaga, takdyrym hakdyr,
Men ýanmyşam bolmuşymga, halymga.

Birugsat hiç ýere gitmäge bolmaz,
Barandan soň gullar gapyda goýmaz,
Bir günläp otursaň habaryň almaz;
Haýran galdym takdyrymga, özümge.

Sünni görüp, hiç kim ýanymga gelmez,
Çäresiz bendäniň namysy bolmaz,
Rehm edip, bir kimse habaryň almaz,
Men ýanmyşam nähak ýerden ýalgana.

Nahakdan ýalgana janlarym agryr,
Bermedi kazymyz, möhrüni gaýgyr,

Oglaň-uşak tamam allany çagyr,
Ah, peýdasyz, görmän gitmeli boldum.

Ýat etdim allany, pirim Pähliwan,
Aldady, çagyrdy, tutdy-da asan,
Ça:wym düşdi meniň Erze-Rumstan,
Ýazylan takdyrga giriftar boldum.

Üç ýatyp, dört günde Enzile geldim,
Şazadasy eşdip, köp hoşal boldum,
Arz etdi, diledi, mat boldy galdy,
Şol gün umyt etdim giriftar jandan.

Şazadasyn munda gördüm ber-hakykat dälleri,
Ýagşy-ýaman aksakalyn jem edip bendeleri,
Külli Eýran bary duşman görädi, bildi, aňlady,
Şunda gören habarymny sizge aýan eýläýin.

Lenkeran, Saryga bardym,
Nähak ýerden bibat boldum,
Ulug ilimden aýryldym,
Arz ile geldim, watany.

Ondan soň Badkuga gitdim,
Göýä maksadymga ýetdim,
Bir aý karantýnde ýatdym³⁰
Şirin janym köýe-köýe.

Gapyl bolup, geldim özüme;
Bilmedim diýejek sözüm,
Ýañyldym, ýadaşdym, ýazdym,
Ne peýda, sözüm tapmadym.

Tükenmez saýýadga düşdüm,
Men gitdim uzak, azaşdym,
Oglaňlarym tamam ýaşdyr,
Habardar boluň halyndan.

³⁰ Arhiw dokumentlerinde alty aý karantinde ýataidygy görkezilýär.

Meni görmege gelmedi,
Tussag ýatyr diýp bilmedi,
Ýetişip aryn almady,
Haýp, arman galdyň ogul...

Owaldan ýüregi birdir,
Dogan daýylary bardyr,
Gaýratly, namysly ärdir,
Meger çäre kyla bilse.

Bir jan tendir aýryp bolmaz,
Gözi görse dura bilmez,
Olardan malyn gaýgyrmaz,
Meger çäre kyla bilse.

Mollalar ýygdyryp, medrese gurdum,
Gamgyn köňlün, hasta halyn soradym,
Ýetimlerge haýyr-yhsan kylardym,
Peýdasyny görmeý gitmeli boldum.

Pelek aýra salyp meni watandan,
Köp duşman eýledim öňli ötenden,
Çoh azara galdym gäwür tutandan,
Kysmatyma şu gün menrazy boldum.

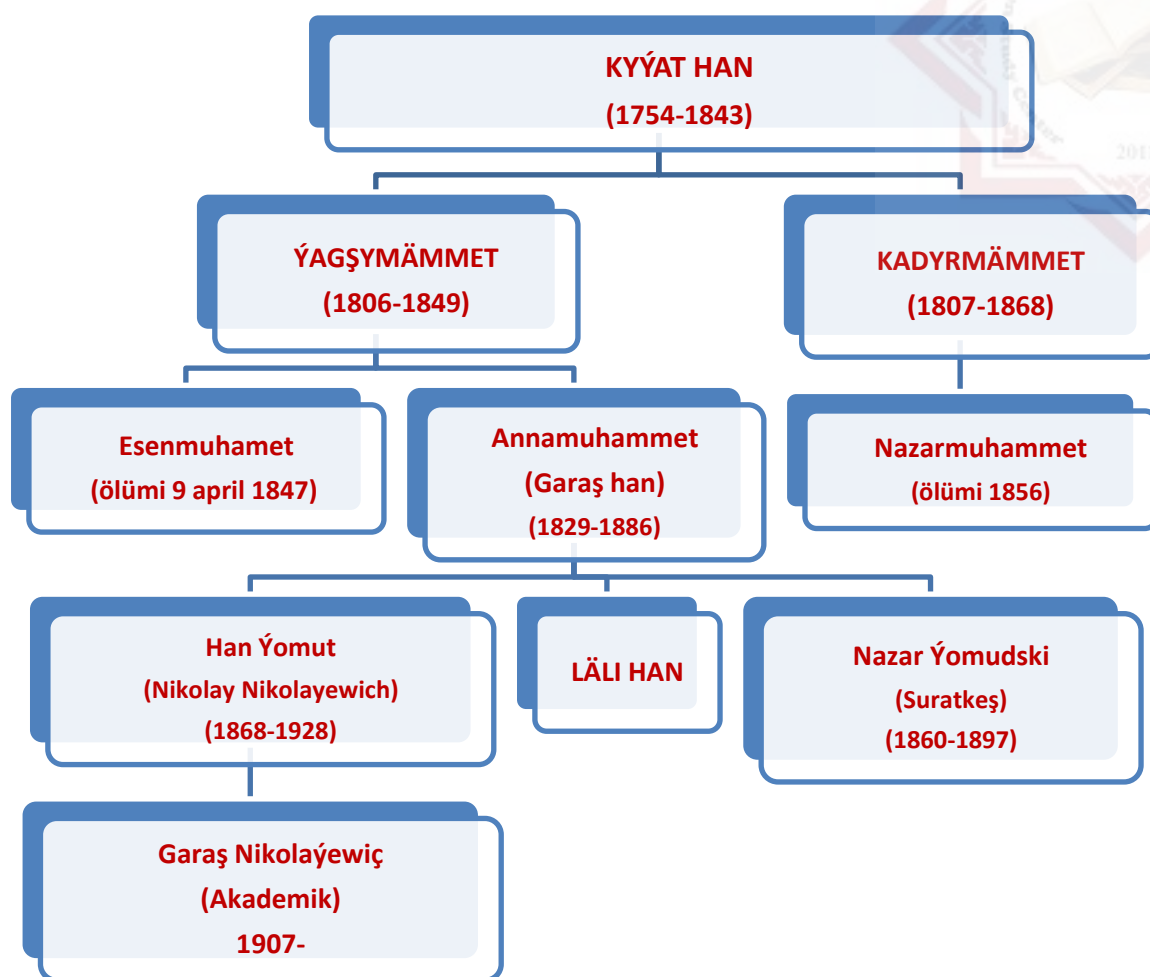
Men neýläýin, meni saldy bir efgan
Niçe ýyl, niçe aý geçdi aradan,
Bizni halk eleýip, özi ýaradan,
Sygynmyşam, bir allaga tabsyrdym.

Ozal başdan akyl-huşum aldyrdym,
Tanymaý dosty(mny), duşman güldürdim
At göterdim, hebes özüý bildirdim,
Awazam a:jyz edip, düşdüm zyndana.

Bir allahym maňa medetker bolsaň,
Şu ýaman günlerde dolanyp barsam,
Oglaň-uşak, gardaşlarymny görsem,
Şunda kânrazy men ýaradan senden.

KYÝAT HANYŇ NESIL DARAGTY

Murad Annanepesow

STIHI, NAPISANNYÝE W NEWOLE Na Turkmenskom ýazyke

Izdatelstwo «Ylym»

Türkmenistan SSR Ylymlar

akademiýasynyň

Redaksion-neşirýat sowetiniň karary

boýunça çap edilýär

Neşirýatyň redaktory Tejen Nepesow

Surat redaktory A. Agaýewa

Teh. redaktor G. Artykowa

Korrektor R. Hemraýew

Ýygnamaga berildi 20/U-1977 i. Çap etmä- ýe rugsat edildi 9/HP-1977 ý. Formaty

EH108/Z2- Kagyz № 3. Çap listi-2,8. >iz.-çap listi 2,0. Uçýot-neşir listi 2,o. 1akaz № 2029.

Tiražy 3000. Bahasy 40 k. I —03158.

«Ylym» neşirýaty, 744000, Aşgabat, Engels, 6.

TSSR YA-nwd çaphanasy, 744012. Aşgabat, Rostow köç., 92a.

